

หลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราช Asoka the Great's Dhammavijaya Principle

กาญจนพงศ์ สุวรรณ
kanchanapong Suwan
วิทยาลัยสงฆ์ชัยภูมิ

Chaiphum Buddhist College
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
Mahachulalongkornrajavidyalaya University
E-mail: kanchanapong24@hotmail.com

วันที่รับบทความ (Received) : 12 มิถุนายน 2562

วันที่แก้ไขบทความ (Revised) : 25 กรกฎาคม 2562

วันที่ตอบรับบทความ (Accepted) : 27 กรกฎาคม 2562

บทคัดย่อ

หลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราช คือ การเอาชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อำนาจ ไม่ต้องใช้ศาสตรา เมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชเปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนาแล้ว ทรงตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท พร้อมเปลี่ยนนโยบายใหม่ จากการเอาชนะด้วยสงครามแล้ว มาสู่ธรรมวิชัย คือ เอาชนะด้วยธรรม เอาชนะใจกันด้วยความดี ทรงได้นำหลักธรรมมาปฏิบัติตาม และทรงนำหลักธรรมมาประยุกต์ใช้ในการบริหารบ้านเมือง จนทำให้ประชาชนเกิดความพึงพอใจ และมีความสุขอันได้แก่ เลิกบูชายัญหันไปแบ่งปันแก่คนที่ทุกข์ยาก พร้อมการให้อภัยต่อกัน ไม่ประมาทในการดำเนินชีวิต พระเจ้าอโศกมหาราชทรงเอาพระทัยใส่จริงจังมากในการประกาศเผยแผ่ธรรม ทรงเน้นการเอาใจใส่กัน เห็นใจกัน และปฏิบัติต่อกันโดยชอบ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง จุดเน้นในการหันมาสู่ธรรมของพระองค์ ได้แก่ การมีอิทธิวิหิงสาเมตตา

การนำพัฒนาการหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชที่มีอิทธิพลต่อพระมหากษัตริย์ไทย คือ พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์ทรงตั้งมั่นอยู่ในความไม่ประมาท ให้อภัย มีเมตตา และมีสติคอยควบคุมอกุศลไม่ให้เกิดขึ้น หลักธรรมปรากฏในธรรมวิชัย ที่แทรกซึมเข้าไปสู่ขบวนการคิด วิเคราะห์ในแต่ละพระองค์ให้ออกมาในรูปธรรม เช่น บำรุงอุปถัมภ์การสร้างวัด ทำสังคายนา พระไตรปิฎก คำสอนในแผ่นหิน แผ่นศิลา ต่อมาจารึกคำสอนลงในหนังสือ เอกสารต่าง ๆ และหลักธรรมวิชัยมีอิทธิพลอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านจิตใจ พระมหากษัตริย์ไทย ทรงเป็นแบบอย่างในการปฏิบัติตามหลักธรรมพร้อมเผยแผ่หลักคำสอนทางพระพุทธศาสนาให้ประชาชนเข้าถึงหลักของการปฏิบัติเพื่อจะได้มีเกื้อกำบังด้านจิตใจไม่ให้ความโลภ โกรธ หลง เข้ามาได้นั้น การพัฒนาหลักธรรมวิชัยของพระมหากษัตริย์ไทยจึงมีอิทธิพลโดยนำมาพัฒนาปกครองบ้านเมืองและพระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองทุกยุคสมัย ได้แบบอย่างจากหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชทำให้เกิดอิทธิพลทางด้านบวรวัตรคุณงามความดียิ่งขึ้นและด้านจิตใจมีการพัฒนาอย่างต่อเนื่องทำให้เกิดความสุข สงบ และความเจริญรุ่งเรืองสืบมา

คำสำคัญ: หลักธรรมวิชัย, พระเจ้าอโศก, มหาราช

Abstract

The result of the study found that the great King Asoka principle of Dhammavichaiya was to win without any harmfulness and attraction. When the King Asoka was convinced to observe the Buddha-Dhamma, he was in mindful and played much attention to ruling the country with Dhammavichaiya policy in every aspects. On this account, his people were very happy, especially the practice of giving the things preparing for the poor, for forgivingness and mindfulness. The great king Asoka wholeheartedly concerned on the propagation of Buddhism, the practice of righteous acted toward each other. Obviously, he himself hold the propagation of Avihingsa-metta (non-violence).

Now, for the gradual development of the great King Asoka principle of Dhammavichaiya playing the influence to the Thai monarchy. Evidently, the Kings of Thailand were abided and accordingly practiced the principles of being mindfulness, forgivingness, be compassionated, and being patient to the unwholesome. Moreover, they also supported Buddhism as the great King Asoka did, craving the Buddhist teachings on the rocks, writing and recording the Buddhist teaching to the texts, and be good example for the lay Buddhists. Therefore, the king Asoka principle of Dhammavichaiya could be concluded that it was mainly applied by the Thai Kings on the account of ruling the country and model of the ways to support Buddhism from the long history until today.

Keywords: Dhammavijaya, Asoka, The great

บทนำ

พระเจ้าอโศกมหาราช กษัตริย์ยิ่งใหญ่แห่งอินเดีย ได้ทำการศึกสงครามขยายอาณาเขต ให้ยิ่งใหญ่ทั่วชมพูทวีปทุกแห่งหนที่กองทัพพระองค์ทำสงครามเข้าไปไม่มีคำว่าปราชัยมาเลย แต่เมื่อได้ทำการสงครามยังแคว้นกาลิงคะปรากฏว่า พระองค์ต้องทรมานกำลังทหาร ทรมานเวลาในการต่อสู้กับคนเมือง แคว้นกาลิงคะเป็นเวลานาน เพราะคนเมืองนี้ไม่ว่าจะเป็นเด็ก ๆ หรือ แม้แต่ผู้หญิงต่างก็จับอาวุธต่อสู้กับกองทัพของพระองค์ จึงได้รับชัยชนะอย่างลำบากยิ่งนัก การรบเพื่อชิงอำนาจครั้งสุดท้ายของพระเจ้าอโศกมหาราช คือ การรบกับแคว้นกาลิงคะ ซึ่งถึงแม้จะเป็นแคว้นเล็ก ๆ แต่ก็มีความเข้มแข็งและเอาชนะยากที่สุด ทั้งสองฝ่ายรบกันอยู่เป็นเวลานาน ในที่สุด ฝ่ายพระเจ้าอโศกสามารถชนะตีแคว้นกาลิงคะได้สำเร็จ แต่การรบครั้งนั้นทำให้ผู้คนล้มตายกันเป็นแสน ๆ พระองค์เห็นศพของเหล่าทหารหาญของทั้งสองแคว้นที่นอนตายเกลื่อนสนามรบโลหิตไหลนองแล้วเกิดความสลดพระทัย พระองค์ทรงสำนึกเสียพระทัยในการก่อสงครามเป็นครั้งแรก พระเจ้าอโศกมหาราชได้ทรงแสดงความเสียพระทัยออกมาให้เป็นที่ปรากฏแก่สาธารณชน และตรัสถึงความเจ็บปวดรวดร้าวอย่างที่สุดซึ่งพระองค์ได้ทรงป่าวประกาศว่า การพิชิตด้วยวิธีนี้เป็นความดีทั้งในโลกนี้และโลกหน้า” บุคคลพึงพิจารณาเห็นในเรื่องนี้ว่า “สิ่งต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ ย่อมชักนำไปสู่การกระทำบาป กล่าวคือ ความดุสัน 1 ความโหดร้าย 1 ความโกรธ 1 ความถือตัว 1 ความริษยา 1 ขอข้าพเจ้าจงอย่าได้ถูกติเตียน (หรือถึงความพินาศ) เพราะความชั่วเหล่านี้เป็นเหตุเลย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2552 : 172)

ด้วยเหตุผลตามที่กล่าวมาข้างต้น ผู้เขียนมีความสนใจศึกษาหลักธรรมวิชัย คือ การเอาชนะศัตรูและสยบปัญหาด้วยหลักธรรมะพร้อมขณะกิเลสตัณหาอันเกิดจาก โลภ โกรธ หลง ที่อยู่ภายในแล้ว ทำให้ทราบพระมหากษัตริย์ในแต่ละสมัยได้นำหลักธรรมวิชัยมาพัฒนาแล้วพร้อมปฏิบัติดำเนินรอยตามและตรัสบอกแก่ข้าราชการบริพารราษฎรให้อยู่ในศีลธรรมอันดีงามเพื่อให้เกิดความสุขทางกายและจิตใจในแต่ละยุคสมัยจนถึงปัจจุบัน

หลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราช

หลักธรรมที่ตรัสสอนหรือแสดงสำหรับสังคมทุกยุค ไม่ว่าจะเป็นองค์จักรพรรดิราช หัวหน้าหมู่บ้าน หรือหัวหน้าครอบครัวทั่วไป รวมทั้งพระโพธิสัตว์ มีระดับและลักษณะที่พึงสังเกต ดังนี้

ก) โดยทั่วไป กล่าวถึงประเภทของบุคคลที่พึงช่วยเหลือเกื้อกูลหรือปฏิบัติในการสัมพันธ์ต่อกันให้ถูกต้อง เช่น มารดาบิดา คนงาน ฯลฯ ไม่ค่อยกล่าวถึงหัวข้อธรรม หรือหลักที่เป็นนามธรรม

ข) หลักการทางธรรม วิธีปฏิบัติ และจุดหมายของการปฏิบัติ อยู่ในขอบเขตแห่งบุญ ทาน และการลู่อิงสวรรค์ (รวมทั้งพรหมโลก) ดังคำสอนในระดับนี้ที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสแก่พระเจ้าปเสนทิโกศล เกี่ยวกับการเป็นอยู่ครอบครองทรัพย์สมบัติของคฤหบดีว่า (ส.ส. (ไทย) 15/387) “พระผู้มีพระภาคองค์พระสุคตศาสดา ครั้นตรัสไวยากรณ์ภาษิตนี้จบแล้ว ได้ตรัสคาถาประพันธ์ต่อไปอีกว่าน้ำมีในถิ่นที่ของมนุษย์ คนย่อมอดน้ำนั้น อันจะดื่มมิได้คนทรมานได้ทรัพย์แล้ว ตนเองก็ไม่บริโภคน้ำทั้งที่ไม่ให้ปันแก่ใคร ฉันทก็ฉันทนั้น ส่วนวิญญูชน มีปัญญา ได้โภคะแล้วย่อมบริโภคน้ำ และใช้ทำกิจการเลี้ยงดูหมู่ญาติ เป็นคนอาจหาญ ใครก็ไม่ตีเตียน ย่อมเข้าถึงแดนสวรรค์” พระพุทธเจ้าตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศล เกี่ยวกับการแบ่งปันแก่คนที่ทุกข์ยาก ถึงมีไว้ เก็บเอาไว้ การแบ่งปันเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่จะเข้าสู่ บรรลุถึง นิพพานเลยทีเดียวพระเจ้าอโศกมหาราชพระองค์ทรงแบ่งปันแก่ข้าราชการบริพารและแก่ประชาชนทั่วไปโดยตรัสว่าการเผื่อแผ่แบ่งปันแก่มิตร คนคุ้นเคย ญาติ และสมณพราหมณ์ธรรมทานเป็นเลิศ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 2552 : 160-107)

การเผยแผ่ธรรมของพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเน้นการให้วัตถุสิ่งของเพื่อเป็นกุศโลบายให้เข้าถึงแก่นแท้ขององค์ธรรมะของพระพุทธเจ้า ต้องแลกกับสิ่งของวัตถุให้ผู้ฟังที่เป็นประชาชนทั่วไปต้องเกิดความเชื่อมั่นไว้วางใจพระองค์สามารถเข้าไปนั่งในหัวใจของชาวบ้านได้ นี่แหละคือ โอกาสที่จะชี้แจงธรรมอธิบายธรรม การให้ธรรมย่อมชนะการให้ทั้งปวง

พระเจ้าอโศกกับความไม่ประมาท

ในสมัยพุทธกาล พระพุทธเจ้าทรงเตือนให้ไม่ประมาทอยู่เสมอ การที่ทรงแสดงอุปนิทานธรรม ก็เป็นการเตือนชาววัชชีว่า เธอทั้งหลายจะต้องประพฤติปฏิบัติมั่นในธรรมเหล่านี้ 7 ข้อ ซึ่งบางครั้งเราชาวพุทธอาจรู้บ้างก็จะเสนอดังต่อไปนี้อุปนิทานธรรม แปลว่า ธรรมอันไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเสื่อม เช่นหมั่นประชุมกันเนื่องนิത്യ เมื่อประชุมก็พร้อมเพรียงกันประชุม เมื่อเลิกประชุมก็พร้อมใจกันเลิก เมื่อมีกิจใดที่เป็นของส่วนรวมเกิดขึ้น ก็ต้องลุกขึ้นมาช่วยกันจัดช่วยกันทำ ตลอดจนให้ความเคารพนับถือสักการะอนุสาวรีย์ปูชนียสถาน ซึ่งเป็นหลักใจของบ้านเมือง หรือของสังคม พระพุทธเจ้าตรัสแสดงหลักการเหล่านี้ไว้ และทรงสรุปว่า “ถ้าชาววัชชี คือกษัตริย์ลิจฉวีและประชาชนยึดมั่นในหลักธรรมเหล่านี้ไว้ ก็จะไม่มีความเสื่อม จะมีแต่ความเจริญอย่างเดียว” (ที.ม. (ไทย) 10/68) นี่คือการที่พระองค์ตรัสเตือนอยู่เสมอว่า ให้พยายามตั้งตนอยู่ในธรรมเหล่านี้ แต่ในที่สุดความเสื่อมก็เข้ามา เพราะกษัตริย์ลิจฉวีไม่ได้ปฏิบัติตาม

ครั้งนั้น พระพุทธองค์ประทับอยู่ที่ปามหาวัน เมืองเวสาลี ซึ่งเป็นเมืองหลวงของแคว้นวัชชี พระองค์ได้ตรัสไว้ดังนี้ “ภิกษุทั้งหลาย เวลานี้ กษัตริย์ลิจฉวีทั้งหลาย ยังนอนหนุนหมอนไม้ ไม่ประมาท มีความเพียรในการฝึกซ้อมศิลปะ พระเจ้าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร ราชาแห่งมคธ ย่อมไม่ได้ช่อง ไม่ได้โอกาส“แต่ในกาลข้างหน้า พวกกษัตริย์ลิจฉวี จะกลายเป็นผู้สำรวย อ่อนแอ มีมือเท้าอ่อนนุ่ม นอนบนเตียงฟูฟุ้ง หนุนหมอนใหญ่หนาอ่อนนุ่ม จนตะวันขึ้น แล้วพระเจ้าอชาตศัตรูเวเทหิบุตร ราชาแห่งมคธ ก็จะได้ช่อง ได้โอกาส“ภิกษุทั้งหลาย เวลานี้ เหล่าภิกษุยังนอนหนุนหมอนไม้ ไม่ประมาท มีความขะมักเขม้นในการบำเพ็ญเพียร มาร้ายย่อมไม่ได้ช่อง ไม่ได้โอกาส“แต่ในกาลนานไกลข้างหน้า เหล่าภิกษุจะเป็นผู้สำรวย อ่อนแอ มีมือเท้าอ่อนนุ่ม นอนบนเตียงฟูฟุ้ง หนุนหมอนใหญ่หนาอ่อนนุ่ม จนตะวันขึ้น มาร้ายก็จะได้ช่อง ได้โอกาส“เพราะเหตุดังนั้น เธอทั้งหลายพึงศึกษาอย่างนี้ว่าเราจักเป็นผู้หนุนหมอนไม้ ไม่ประมาท มีความขะมักเขม้นในการบำเพ็ญเพียร ภิกษุทั้งหลาย เธอพึงศึกษาอย่างนี้” (ส.นิ. (ไทย) 16/674-6)

เรื่องราวเหล่านี้คือเรื่องราวต่าง ๆ ที่น่าศึกษา ให้เข้าใจถึงความเสื่อมและความเจริญของบ้านเมือง ตลอดจนสังคมต่าง ๆ เป็นคติสอนใจพุทธศาสนิกชนจากเรื่องราวที่เป็นมาในประวัติศาสตร์ พระเจ้าอชาตศัตรูได้เริ่มให้มหาอำมาตย์มาสร้างขึ้นในตอนท้ายพุทธกาลนั้น ได้เป็นเมืองหน้าด่าน และมีชื่อว่าเมืองปาตลีบุตรต่อมาหลังพุทธกาล เมื่อสิ้นวงศ์ของพระเจ้าอชาตศัตรูแล้ว ก็มีการย้ายเมืองหลวงจากราชนคร มาอยู่ที่ปาตลีบุตร ซึ่งตอนนั้นเป็นเวลาที่เขาวัชชีได้สิ้นอำนาจไปแล้ว แคว้นมคธก็เจริญสืบมา จนกระทั่งปาตลีบุตรได้มาเป็นเมืองหลวงของพระเจ้าอโศก เป็นเหตุทำให้พระเจ้าอโศกมหาราชทรงตั้งอยู่ในหลักธรรมคือความไม่ประมาทในชีวิตดำรงอยู่ด้วยศีลธรรมมีสติในการปกครองบ้านเมืองจึงทำให้ชีวิตของพระองค์มีความสุขพร้อมประชาชนของพระองค์อีกด้วย

พระเจ้าจักรพรรดิกับธรรมราชาของพระเจ้าอโศกมหาราช

พระเจ้าอโศกมหาราชทรงปกครองบ้านเมืองด้วยหลักพุทธธรรมจักรพรรดิหรือ จักวัตติสูตร เป็นแหล่งของหลักธรรมวิชัยและคติจักกวัตติราชา เรื่องถึงจะตรัสเนื้อหาของศีล 5 ก็ทรงแสดงไปตามสาระ “ศีล 5” รวมทั้งชื่อว่า “กุสละกรรมบถ-อกุสละกรรมบถ” ที่พระเจ้าอโศกมหาราชปฏิบัติมาโดยตลอดเป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่ประชาชนราษฎรโดยเฉพาะพระองค์ทรงเอ่ยนเฉพาะตอนที่ตรัสแบบสรุปความแก่พระสงฆ์ ในข้อปฏิบัติของพระเจ้าอโศกมหาราช ก็เน้นที่การคุ้มครองประชากรราษฎรของพระองค์เอง ในจักกวัตติสูตร (อ.ต.ก. (ไทย) 20/453.) มีคำเรียกพระนามที่ตรงกันว่าทรงเป็น “ธรรมราชา” เพราะฉะนั้นจึงมีธรรมราชา 2 อย่าง คือ 1) จักรพรรดิธรรมราชา 2) สัมมาสัมพุทธธรรมราชา ความแตกต่างระหว่างธรรมราชา 2 อย่างนี้ คือ ระหว่างพระพุทธเจ้า กับพระเจ้าพรตที่เป็นจุดสังเกตสำคัญ ก็คือ พระเจ้าจักรพรรดิ จัดสรรการดูแลรักษาคู่ครองป้องกันอันเป็นธรรมแก่ประชาชนหมู่เหล่าต่าง ๆ โดยให้รู้ทั่ว กายกรรม วาจากรรม มโนกรรม อย่างไหนควรเสพ อย่างไหนไม่ควรเสพ ยังธรรมจักรให้หมุนไปโดยธรรม ซึ่งสมณะ พราหมณ์ เทพ มาร พรหม หรือใครก็ตามในโลก ไม่อาจทำให้หมุนกลับได้ นอกจากนี้ ในจักกวัตติสูตร ที่ 3 ก็ตรัสให้เห็นความแตกต่างไว้อีก มีใจความว่า การปรากฏของพระเจ้าจักรพรรดิทำให้มีระบอบ 7 อย่างที่เป็นบุคคลและวัตถุปรากฏแต่การปรากฏ (ส.ม. (ไทย) 19/505.)

“ธรรมราชา” มีความหมายตามที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ 2 ชั้น คือ เป็น “ราชาผู้ทรงธรรม” และ “ผู้มีธรรมเป็นราชา” หมายความว่า เป็น “ราชาผู้ทรงธรรม” นั้นชัดอยู่แล้ว แต่ในความหมายที่ 2 คือ “ผู้มีธรรมเป็นราชา” พระพุทธเจ้าทรงอธิบายว่า “ธรรม” เป็นราชาของพระองค์ และของ

พระเจ้าจักรพรรดิ คือ พระพุทธเจ้าและพระเจ้าจักรพรรดิ ทรงเคารพธรรมยัตธรรมเป็นหลักนำ ถือธรรมเป็นใหญ่ เป็นธรรมาธิปไตย วิเคราะห์ศัพท์แยกแยะละเอียดลึกไปอีกว่า คำว่า “ราชา” แปลว่า “ผู้ทำให้ประชาชนชื่นชมยินดี” เพราะฉะนั้น “ธรรมราชา” ก็แปลว่า “ผู้ทำให้ประชาชนให้ชื่นชมยินดีด้วยธรรม” ท่านผู้ยังชาวโลกให้ชื่นบานสดใสดำด้วยธรรม คือ โลกุตตรธรรม 9 ในด้านงานของธรรมราชา เริ่มจากจักรพรรดิธรรมราชาเป็นต้นไป ความคิดจะฆ่ากันอย่างแรงกล้า เสมือนนายพรานเนื้อ เห็นเนื้อเข้าแล้ว เกิดความอาฆาตพลุ่งขึ้น มีความพยาบาท ความคิดร้าย ความคิดจะฆ่าอย่างแรงกล้า ฉะนั้น (ที.ปา.(ไทย)11/46)

พระราชาหรือผู้ปกครองจะเป็นธรรมราชาได้นั้น จำเป็นต้องประกอบไปด้วยตัวชี้วัดใน 4 ประเด็นใหญ่ คือ (1) ตัวชี้วัดในเชิงกายภาพที่เน้นการให้ (ทาน) เป็นพื้นฐานในการปกครองรัฐโดยการดำเนินนโยบายสนับสนุนและส่งเสริมการประกอบสัมมาชีพให้แก่กลุ่มคนต่างๆ (2) ตัวชี้วัดในเชิงพฤติกรรม การปรับกาย วาจา และใจให้บริสุทธิ์บริบูรณ์จึงเป็นตัวแปรที่สำคัญต่อการรองรับการเป็น “ธรรมราชา” เพราะการเป็นธรรมราชาจะเน้น “การชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อำนาจ ไม่ต้องใช้ศัสตรา” (3) ตัวชี้วัดในเชิงจิตภาพ ที่เน้นการเสียสละ การซื่อตรง การอ่อนโยน การยับยั้งชั่งใจ การไม่โกรธ การไม่เบียดเบียน การอดทน และการความหนักแน่นโดยไม่คลาดจากธรรม (4) ตัวชี้วัดในเชิงปัญญาภาพ ที่เน้นการใช้ศักยภาพและความฉลาดในการบริหารจัดการทั้งด้านภาคราชการ ด้านธุรกิจ ด้านเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความฉลาดในการรู้จักใช้วาจาเพื่อโน้มน้าวให้ประชาชนกลุ่มต่างๆ อยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขในรัฐ

ธรรมวิชัยของพระราชา

ธรรมของพระราชนำไปสู่ชัยชนะด้วยธรรม

กลุ่มคนทั่วไปอาจจะคิดเกลียดชังผู้ปกครอง หรือมองว่า “ผู้ปกครอง” เป็นศัตรูของเขาได้ แต่ผู้ปกครอง หรือบุคคลที่จะก้าวขึ้นไปสู่การเป็นผู้ปกครอง หรือผู้ปกครองนั้นไม่มีสิทธิ์แม้กระทั่งคิด หรือแสดงออกว่า กลุ่มคนทั่วไปนั้นเป็นศัตรูของเขา หรือแสดงออกซึ่งความโกรธ เกลียด เคียดแค้น ชิงชังกลุ่มคนอื่น ๆ เพราะมีฉันทะ ภาวลักษณะดังกล่าว จะมีผลต่อความชอบธรรมในการนำของตัวผู้ปกครองทั้งในปัจจุบันและอนาคต ฉะนั้น หน้าที่หลักของผู้ปกครองคือการน้อมกายและน้อมใจเข้าไปเชื่อมสัมพันธ์มิตรต่อคนกลุ่มต่าง ๆ เพื่อให้เกิดความไว้วางใจซึ่งกันและกัน

ชัยชนะที่ยิ่งใหญ่ที่สุด คือ สามารถไกลเกลียดทั้งความโลภ ทั้งความโกรธ ทั้งความหลง ทั้งน้อยทั้งใหญ่ ได้สิ้นเชิง ได้แน่นอนเด็ดขาด ด้วยปัญญาคือด้วยเหตุผล ก็เลสจกไม่กลับเข้าใกล้ให้เกิดความเศร้าหมองจิตใจได้อีกต่อไป ทำได้เมื่อไร เมื่อนั้นเป็นชัยชนะที่ใหญ่ยิ่งจริง ไม่มีชัยชนะใดเสมอเหมือนที่ทรงเลสจกสงครามแล้ว จะดำรงความเป็นมหาราชไว้ให้เหมาะสมและเป็นคุณแก่การปกครองนั้นได้อย่างไรตอนนี้เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ที่เป็นคติใหญ่ ก็มาได้ทันที เริ่มด้วยพุทธพจน์ว่า (อง.ทุก. (ไทย) 20/297) ภิกษุทั้งหลาย บุคคล 2 นี้ เมื่อเกิดขึ้นในโลก ย่อมเกิดขึ้นเพื่อเกื้อกูลแก่พหุชน เพื่อความสุขของพหุชน เพื่อประโยชน์ เพื่อเกื้อกูล แก่ชนเป็นอันมาก เพื่อความสุขแก่เทวะและมนุษย์ทั้งหลาย บุคคล 2 เป็นไฉน คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า 1 พระราชาผู้จักรพรรดิ 1 นี่คือได้บุคคลที่มีสถานะสูงสุดในโลก เทียบคู่กับองค์พระศาสดา โดยมาเป็นผู้สนองธรรมฝ่ายคฤหัสถ์ หรือฝ่ายบ้านเมืองเรียกว่า ๑ ว่า คติจักกวัตติราชา หรือคติพระเจ้าจักรพรรดิราชา

พอจับจุดได้แล้ว หลักคำสอนในคตินี้ก็ตามมา ซึ่งหาได้มากมาย เฉพาะอย่างยิ่งหลักการที่เป็นความหมาย หรือเป็นคำจำกัดความของการเป็นจักรวรรดิราชานั้น ซึ่งปรากฏในพระไตรปิฎกมากมาย

หลายแห่ง คือเป็นธรรมราชา “ผู้มีชัยชนะด้วยธรรม” (ธมเมโนภวิชัย > ธรรมวิชัย) โดยไม่ต้องใช้ ศัสตรา ดังที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า (อง.สตตก. (ไทย) 23/59/90) ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายอย่ากลัว ต่อบุญเลย คำว่า บุญนี้ เป็นชื่อของความสุ....เราได้เป็นจักรพรรดิราช ผู้ทรงธรรม เป็นธรรมราชา ครองแผ่นดิน มีมหาสมุทรทั้ง 4 เป็นขอบเขต ผู้มีชัยชนะมีถิ่นแคว้นถึงความมั่นคงสถาพร พร้อมด้วย รัตนะ 7 ประการ เรามีชัยโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาวุธ ไม่ต้องใช้ศาสตราครอบครองปฐพีมณฑลนี้ อันมี สาครเป็นขอบเขตฯ

จิตที่มีความสงบ มีความบริสุทธิ์ก็ด้วยมีศีลเป็นที่รองรับ หรือเป็นพื้น ท่านจึงเปรียบศีลเป็น เช่นแผ่นดิน อันเป็นที่ดำรงอยู่ของสรรพสัตว์ในโลก และของสิ่งทั้งปวง แม้ปราศจากศีลเป็นแผ่นดิน รองรับ กุศลธรรมก็ตั้งขึ้นไม่ได้ ตั้งอยู่ไม่ได้ ต้องมีศีลเป็นแผ่นดินรองรับ กุศลธรรมทั้งหลายจึงจะตั้งขึ้น ได้พระธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาเป็นไปเพื่ออบรมเสริมส่งปัญญาทั้งสิ้น ปัญญาสูงสุดที่สมเด็จพระบรมศาสดาทรงมุ่งประทานในการแสดงธรรม คือ ปัญญา เพื่อความพ้นทุกข์ เป็นลำดับ ตั้งแต่พ้น ทุกข์เล็กน้อย ถึงพ้นทุกข์ใหญ่ยิ่ง จนถึงพ้นทุกข์สิ้นเชิง

ธรรมวิชัยเป็นนโยบายของพระเจ้าอโศกมหาราช

การแสดงนโยบายธรรมวิชัย ที่พระเจ้าอโศกมหาราช ทรงนำออกมาสู่ปฏิบัติการจริง ดังที่ พระองค์ประกาศไว้ในจารึกศิลา ซึ่งคัดมาพอเป็นตัวอย่างดังนี้ “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปรียพริตรสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ เมื่ออภิเษกแล้วได้ 8 พรรษา ทรงมีชัยปราบแคว้นกลิงคะลงได้ จากแคว้นกลิงคะนั้น ประชาชนจำนวนหนึ่งแสนห้าหมื่นคนได้ถูกจับไปเป็นเชลย จำนวนประมาณหนึ่ง แสนคนถูกฆ่า และ อีกหลายเท่าของจำนวนนั้นได้ล้มตายไปนับแต่กาลนั้นมาจนบัดนี้ อันเป็นเวลาแคว้นกลิงคะได้ถูกยึด ครองแล้ว การทรงประพฤติปฏิบัติธรรม ความมีพระทัยไฝ่ธรรม และการทรงอบรมสั่งสอนธรรม ก็ได้ เกิดมีขึ้นแล้วแก่พระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพการที่ได้ทรงปราบปรามแคว้นกลิงคะลงนั้น ทำให้พระผู้ เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรงมีความสำนึกสลดพระทัย...ในคราวยึดครองแคว้นกลิงคะนี้ จะมีประชาชน ที่ถูกฆ่าล้มตายลง และถูกจับเป็นเชลยเป็นจำนวนเท่าใดก็ตาม แม้เพียงหนึ่งในร้อยส่วน หรือหนึ่งใน พันส่วน (ของจำนวนที่กล่าวนั้น) พระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพย่อมทรงสำนึกว่าเป็นกรรมอันร้ายแรงยิ่ง ...สำหรับพระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ชัยชนะที่ทรงถือว่ายิ่งใหญ่ที่สุด ไต่แก ธรรมวิชัย (ชัยชนะโดย ธรรม) และธรรมวิชัยนั้น พระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพได้ทรงกระทำสำเร็จแล้ว ทั้ง ณ ที่นี้ (ในพระราช อาณาเขตของพระองค์เอง) และในดินแดนข้างเคียงทั้งปวง ไกลออกไป 600 โยชน์...รายละเอียด (ดินแดนทางตะวันตกที่ระบุในจารึกนี้ คือ แคว้นของกษัตริย์โยชนก (Ionian หรือ Greek) พระนามว่าอันติโยคะ (Antiochus II Theos of Syria) พระเจ้าตุลุมยะ (Ptolemy II Philadelphus of Egypt) พระเจ้าอันเตกินะ (Antigonos II Gonatas of Macedonia) พระเจ้ามคะ (Magas of Cyrene) และพระเจ้าอเล็กซานเดอร์ (Alexander of Epirus หรือ Alexander of corinth) ปรากฏว่า ตะวันตกได้อาศัยศิลาจารึกนี้ช่วยอย่างมาก ในการเทียบกาลเวลาในประวัติศาสตร์แห่งอารยธรรม ตะวันตก – ตะวันออก) ทุกหนทุกแห่ง (ประชาชนเหล่านี้) พากันประพฤติปฏิบัติตามคำสอนธรรม ของพระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ...ด้วยเหตุเพียงนี้ ชัยชนะนี้เป็นอันได้กระทำสำเร็จแล้วในที่ทุกสถาน เป็นชัยชนะอันมีปิตุเป็นพรึงพร้อมด้วยความเอิบอímใจ เป็นปิตุที่ได้มาด้วยธรรมวิชัย...ชัยชนะอัน แท้จริงนั้น จะต้องเป็นธรรมวิชัยเท่านั้นด้วยว่าธรรมวิชัยนั้นเป็นไปได้ทั้งในโลกบัดนี้ และโลกเบื้องหน้า ขอบวงความยินดีแห่งสัตว์ทั้งหลาย จงเป็นความยินดีในความพากเพียรปฏิบัติธรรม เพราะว่าความ ยินดีนั้น ย่อมอำนวยผลทั้งในโลกบัดนี้ และในโลกเบื้องหน้า”

แม้ว่าธรรมวิชัยอย่างนี้จะเป็นหลักการและนโยบายใหม่ แต่คำว่า “ธรรมวิชัย” มิใช่เป็นคำใหม่ และมีใช้ในพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่มีในหลักรัฐศาสตร์โบราณของชมพูทวีปด้วย จึงควรเข้าใจความต่างให้ชัดธรรมราชาเน้นไปที่ธรรมะที่พระราชหรือผู้ปกครองได้ใช้เป็นหลักปฏิบัติ และนำหลักธรรมไปเป็นเครื่องมือในการบริหารจัดการจนทำให้ประชาชนเกิดความพึงพอใจ จะเห็นว่า แม้ว่าผู้ปกครองจะทำให้ประชาชนเกิดความพึงพอใจ แต่หากความพึงพอใจไม่ได้อยู่บนฐานของธรรม พระราชา หรือผู้ปกครองเหล่านั้น ย่อมไม่สามารถที่เรียกขานว่า “ธรรมราชา” ในกรอบของพระพุทธศาสนาได้อย่างประสมกลมกลืนได้

ธรรมวิชัยนำเข้าสู่พุทธธรรม

แม้ว่าธรรมวิชัยอย่างนี้จะเป็นหลักการและนโยบายใหม่ แต่คำว่า “ธรรมวิชัย” มิใช่เป็นคำใหม่ และมีใช้ในพระไตรปิฎกเท่านั้น แต่มีในหลักรัฐศาสตร์โบราณของชมพูทวีปด้วย จึงควรเข้าใจความต่างให้ชัดเจนในตำราอรรถศาสตร์ ของพราหมณ์จำนัทยะ (เรียกว่า เกาฏิลยะบ้าง วิษณุคปตะบ้าง) ผู้เป็นที่ปรึกษาและมหาเสนาบดีของพระเจ้าจันทรคุปต์ (พระอัยกาของพระเจ้าอโศกเอง, พ.ศ.161) จัดแบ่งผู้ชนะสงคราม คือผู้พิชิตหรือผู้มีชัย เป็น 3 ประเภท ดังนี้ 1. ธรรมวิชัย ผู้มีธรรมวิชัย คือ ผู้ชนะที่พอใจเพียงให้ผู้แพ้อยอมจงรักภักดี โดยไม่ข่มเหงทำร้ายราชวงศ์และราษฎรของฝ่ายที่แพ้ 2. โลภวิชัย ผู้มีโลภวิชัย คือ ผู้ชนะที่มุ่งแย่งชิงเอาดินแดนและทรัพย์สินของผู้แพ้ 3. อสุรวิชัย ผู้มีอสุรวิชัย คือ ผู้ชนะที่โหดร้าย ยึดเอาทุกอย่างทั้งทรัพย์สิน ดินแดน บุตรภรรยา และแม้แต่ชีวิตของผู้แพ้ การชนะด้วยธรรมของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้น เป็นคุณูปการที่ไม่มีวันลบเลือนไปจากความทรงจำของมนุษยชาติ พระองค์ได้ทรงพิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า การเป็นจักรพรรดิโดยการสงครามซึ่งเน้นไปที่การเอาชนะคนอื่นนั้น อย่างดีที่สุด ก็ทำให้พระองค์ทรงยิ่งใหญ่อยู่เพียงในพระราชอาณาเขตของพระองค์เพียงชั่วกาลอันแสนสั้น แต่การที่ทรงเลือกเป็นพระจักรพรรดิโดยทางธรรมที่เน้นการเอาชนะจิตใจตนเองนั้น ทำให้พระองค์ทรงเป็นจอมจักรพรรดิผู้ยิ่งใหญ่อยู่เหนือกาลเวลาอย่างแท้จริงเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชเปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนาแล้วก็ได้เปลี่ยนนโยบายใหม่ จากการเอาชนะด้วยสงคราม มาสู่ธรรมวิชัยแปลว่าเอาชนะด้วยธรรม คือเอาชนะใจกันด้วยความดี ก็ได้สร้างสมความดีเป็นการใหญ่ มีการทำงานเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนเป็นอันมากพระเจ้าอโศกมหาราช

หลักธรรมวิชัยตามคติจักรกัสดิราชาธิ เป็นตัวอย่างคำสอนที่พระพุทธเจ้าทรงแนะนำไว้สำหรับผู้นำของสังคมทุกยุค ที่พระองค์ไม่ได้ทรงจัดดำเนินการ ซึ่งเป็นส่วนที่ชาวบ้านจะต้องรับผิดชอบกันเอง อันต่างจากสังคมที่พระองค์จัดตั้งบริหารตามหลักการแห่งธรรมวินัยพระพุทธเจ้าตรัสกับพระเจ้าปเสนทิโกศล เกี่ยวกับการแบ่งปันแก่คนที่ทุกข์ยาก ถึงมีไว้ เก็บเอาไว้ ทรัพย์สมบัตินั้นก็มิได้ใช้ประโยชน์อะไรเลย แต่ถ้าหากทรัพย์สมบัติมีในสัตว์บุรุษเขาจะแบ่งปันบริจาค เลี้ยงดูหมู่ญาติให้เป็นอยู่สุขสบาย ทำให้ไม่มีใครติเตียน ย่อมเข้าถึงแดนสวรรค์ ประสพแต่ความสุขความเจริญ การแบ่งปันเป็นคุณธรรมพื้นฐานที่จะเข้าสู่บรรลุนิพพานเลยทีเดียว

หลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชที่มีอิทธิพลต่อพระมหากษัตริย์ไทย

พระมหากษัตริย์แต่ละสมัยนั้นใช้หลักธรรมวิชัยมาพัฒนาที่มีอิทธิพลต่อวิถีชีวิตของพระองค์อย่างไรตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันโดยมีรายละเอียดดังนี้

1) สมัยสุโขทัยกับธรรมวิชัย

พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ มีพระนามเต็ม คือ กำมรเตงอัญศรีอินทราธิบดีนทราธิบดี พระนามเดิมพ่อขุนบางกลางหาว (ไม่ใช่ “กลางท่า”) ทรงเป็นปฐมวงศ์ราชวงศ์พระร่วงแห่งอาณาจักรสุโขทัย

ครองราชย์สมบัติ ตั้งแต่ พ.ศ. 1782-1822 (ประเสริฐ ณ นคร, ลายสือไทย, 2534 : 21) จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ทั้งหมดเชื่อได้ว่า เมืองคนทีโบราณ หรือตำบลคนที จังหวัดกำแพงเพชร ในปัจจุบันนั้นอยู่ในอาณาจักร สุโขทัย การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัย ความเจริญของอาณาจักรน่านเจ้าตามบันทึกของจีนโบราณกล่าวไว้ว่า นอกจากน่านเจ้าจะเป็นอาณาจักรใหญ่ที่มีประชากรหนาแน่นแล้ว ยังมีความเจริญรุ่งเรืองอย่างสูง ทางด้านการปกครองได้จัดแบ่งออกเป็น 9 กระทรวง คือ กระทรวงว่าการทหาร กระทรวงจัดการสำมะโนครัว กระทรวงราชประเพณี กระทรวงยุติธรรม กระทรวงมหาดไทย กระทรวงโยธา กระทรวงพาณิชย์ กระทรวงการคลัง และกระทรวงการต่างประเทศ มีเจ้าพนักงานสำหรับสอบคัดเลือกผู้เข้ารับราชการ กองทหารก็จัดเป็น หมู่ หมวด กองร้อย กองพัน มีธงประจำกอง ทหารแต่งกายด้วยเสื้อกางเกงทำด้วยหนังสัตว์ สวมหมวกสีแดงมียอด ถือโล่ห์หนังแรด มีหอกหรือขวานเป็นอาวุธ หากใครมีม้าก็เป็นทหารม้า ทริพย์สินของรัฐมียู้งฉางสำหรับเสียบึงของหลวง มีโรงฆ่าหลวง มีการเก็บภาษีอากร มีการแบ่งปันที่นาให้ราษฎรตามส่วน อาชีพทั่วไปของราษฎรคือการเพาะปลูกพระองค์ทรงสนับสนุนในการเพาะปลูกซึ่งพระองค์ทรงสนับสนุนปลูกพืชผักผลไม้ต่าง ๆ เพื่อจะได้ประหยัดในครอบครัวประชาชนอยู่ดีกินดีเป็นระบบเศรษฐกิจพอเพียงซึ่ง (ประเสริฐ ณ นคร, ลายสือไทย, 2534 : 34) ได้สอดคล้องกับจารึกพระเจ้าอโศกมหาราชที่ว่า “แม้ตามถนนหนทางข้าฯก็ได้ให้ปลูกต้นไม้ขึ้นไว้เพื่อจักได้เป็นร่มเงา ให้แก่สัตว์และมนุษย์ทั้งหลายให้ปลูกสวนมะม่วงให้ชูดบน้ำไว้ทุกระยะหนทางให้สร้างที่พักคนเดินทางขึ้นไว้และให้สร้างอ่างเก็บน้ำจำนวนมากมายขึ้นไว้ในที่ต่างๆเพื่อการใช้สอยแห่งสัตว์และมนุษย์ทั้งหลายแต่การใช้ประโยชน์เช่นนี้ยังจัดว่าเป็นสิ่งเล็กน้อยพระราชาทรงกระทำก่อนก็ดีตัวข้าฯก็ดีต่างก็ได้บำรุงประชาชนทั้งหลายให้มีความสุขด้วยวิธีการบำรุงสุขประการต่าง ๆ แต่ที่ข้าฯได้กระทำการเช่นนี้ด้วย

ความมุ่งหมายข้อนี้คือเพื่อให้ประชาชนทั้งหลายประพฤติปฏิบัติตามธรรม” (พระธรรมปิฎก (ประยุทธ์ ปยุตโต), 2540 : 59) โดยมีพุทธพจน์กล่าวไว้ในธรรมบทว่า “ธรรมทั้งหลายย่อมมีใจเป็นหัวหน้า ย่อมมีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจร้าย แล้วพูดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดี ทุกข์ย่อมติดตามเขาไปเพราะเหตุนี้ เหมือนล้อหมุนไปตามรอยเท้าโคผู้ลากเกวียนไปอยู่ฉะนั้น ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้ามีใจเป็นใหญ่สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว พูดอยู่ที่ดี ทำอยู่ที่ดีความสุขย่อมติดตามเขาไปเพราะเหตุนี้ เหมือนเงาไปตามตัว” (ขุ.ธ. (ไทย) 25/1/23-24)

ความเจริญต่าง ๆ มาเผยแพร่คือศาสนาพุทธ ซึ่งเหมาะสมในทางอบรมจิตใจ ให้ความสว่างกระจ่างในเรื่อง บาป บุญ คุณ โศข สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชมีการปกครองแบบประชาธิปไตยเอาเสียงที่ถูกต้องมาตัดสินเช่นเดียวกับพ่อขุนอินทราทิตย์ที่พระองค์ปกครองแบบมีเหตุผลผิดก็คือผิด เอาความจริงมาตัดสินคดีที่เกิดขึ้นให้มีความถูกต้องตามความเป็นจริง ซึ่งทั้งสองพระองค์มุ่งในการปลูกต้นไม้ ปลูกป่าเพื่อจะให้ได้บรรยากาศสดชื่นทำให้ประชาชนอยู่เย็นเป็นสุขเหมือนพระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่าคนที่ปลูกป่าต้นไม้ ชูดบน้ำ สร้างสะพาน ถนนต่าง ๆ จะทำให้เกิดความสุขทั้งกลางวันและกลางคืน ดังนั้นหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชมีอิทธิพลต่อพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ในการปกครองที่ได้นำเอาหลักธรรมต่าง ๆ มาดำเนินชีวิตของพระองค์เองพร้อมเป็นแบบอย่างแก่ข้าราชการบริพารและประชาราษฎร์มีความประพฤติปฏิบัติตาม พร้อมพระองค์ได้ประกาศธรรมะให้ออกไปสู่สาธารณชนให้รู้และเข้าใจและทรงอบรมสั่งสอนร่วมกับพระสงฆ์ ข้าราชการประชาชนทั่วไป รวมกันเผยแผ่ ให้รู้จัก บาป บุญ คุณ โศข ทำให้การปกครองบ้านเมืองของพ่อขุนศรี อินทราทิตย์ เป็นไปอย่างสงบสุข และมีความพร้อมในการรับมือเกี่ยวกับข้าศึกผู้คิดไม่ดีที่จะมายึดอำนาจ พระองค์ก็ปกป้องบ้านเมืองอย่างเต็มที่ด้วยหลักธรรมเพื่อให้เกิดความเชื่อมั่นในการดำเนินชีวิตอย่างมีความสุข

พ่อขุนรามคำแหงมหาราช เป็นพระราชโอรสของพ่อขุนศรีอินทราทิตย์ปฐมกษัตริย์ แห่งกรุงสุโขทัย การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัยการทำนุบำรุงบ้านเมืองเมื่อได้ทรงขยายอาณาเขตของอาณาจักรสุโขทัยออกไปอย่างกว้างขวางดังกล่าแล้วพระเจ้ารามคำแหง ยังได้ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองอีกเป็นอันมาก เช่นได้ทรงสนับสนุนในทางการค้าพานิช เลิกด่านเก็บภาษีอากรและจังกอบ การปกครองลักษณะการปกครองในสมัยของพระเจ้ารามคำแหงหรือราษฎรมักเรียกกันติดปากว่าพ่อขุนรามคำแหงนั้น พระองค์ ทรงให้คำแนะนำ สั่งสอน ไกล่ลัดเช่นเดียวกับบิดาจะมีต่อบุตร โปรดการสมาคมกับไพร่บ้านพลเมืองไม่เลือกชั้นวรรณะ ถ้าแม้ว่าใครจะถวายทูลร้องทุกข์ประการใดแล้ว ก็อนุญาตให้เข้าเฝ้าใกล้ชิดได้ไม่เลือกหน้าในทุกวันพระมักเสด็จ ออกประทับยังพระแท่นศิลาอาสน์ ทำการสั่งสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ในศีลธรรม (ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนุช, 2514 : 8) สอดคล้องกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์เป็นชาวพุทธ ไม่เบียดเบียนศาสนาอื่น ๆ ไม่เลือกชั้นวรรณะ ไม่ว่าศาสนาไหนก็ให้ความคุ้มครองทั้งหมด พวกพราหมณ์ก็มาเป็นอำมาตย์อยู่ในราชสำนักด้วย (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2554 : 451) สมัยพระเจ้ารามคำแหงนั้นพร้อมทรงให้ความอุปถัมภ์ทุกศาสนา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ศาสนาพุทธได้เจริญรุ่งเรืองขึ้นมากเพราะพระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธาอย่างมาก เช่นเมื่อมีคนไทยเดินทางไปยังเกาะลังกา เพื่อบวชเรียนตามลัทธิลังกาวงศ์ คือถือคติอย่างหินยาน มีพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธ แล้วเข้ามาตั้งเผยแผ่พระพุทธศาสนาอยู่ที่เมืองนครธรรมราชนั้น พระเจ้ารามคำแหงยังได้เสด็จไปพบด้วยพระองค์เองแล้วนิมนต์พระภิกษุนั้นขึ้นมาตั้งให้เป็นสังฆราชกรุงสุโขทัย และได้บวชในคนไทยที่เลื่อมใสศรัทธาต่อมาตามลำดับ ต่อมาพระเจ้ารามคำแหงได้ทำไมตรีกับลังกา และได้พระพุทธสิหิงค์มาจากลังกา และนับแต่นั้นมาคนไทยจึงได้นับถือลัทธิลังกาวงศ์สืบมา

สมเด็จพระเจ้าขุนรามคำแหงมหาราชนั้นพระองค์ทรงใช้หลักธรรมวิชัยในการปกครองบ้านเมืองไม่ว่าจะเป็นทางด้านกฎหมายตัดสินแบบตรงไปตรงมามีเหตุผลด้วยความเป็นจริง คนไหนผิดหรือถูกก็พูดไปตามกฎที่วางไว้ไม่เอนเอียงไปทางใดทางหนึ่งเป็นต้น อันนี้ก็ถือได้ว่าเอาหลักธรรมวิชัยในทางพระพุทธศาสนาใช้ในการดำเนินชีวิตของพระองค์มีอิทธิพลอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทางพระพุทธศาสนาพระองค์ทรงเลื่อมใสศรัทธาหลักคำสอน ได้ซึมซับคำสอนพระพุทธศาสนามาโดยตลอด การชนะทุกอย่างได้นำหลักธรรมเข้าไปตัดสินประกอบในการทำหน้าที่จึงได้ชัยชนะด้วยธรรม

พระยาโลไทย เป็นพระโอรสของพระมหาธรรมราชาลิไทย ประมาณว่าครองราชย์เป็นกษัตริย์เมื่อ พ.ศ.1912 การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัยพญาโลไทย ทรงปรารถนาในเรื่องความรู้ในพระพุทธศาสนา ทรงมีความรู้แตกฉานในพระไตรปิฎก พระองค์ได้ทรงแบ่งพระสงฆ์ออกเป็น 2 ฝ่ายคือฝ่าย "คามวาสี" และฝ่าย "อรัญวาสี" โดยให้ฝ่ายคามวาสีเน้นหนักการสั่งสอนราษฎรในเมืองและเน้นการศึกษาพระไตรปิฎก ส่วนฝ่ายอรัญวาสีเน้นให้หนักด้านการวิปัสสนาและประจำอยู่ตามป่าหรือชนบท ด้วยทรงเป็นองค์อุปถัมภ์พระศาสนาตลอดพระชนม์ชีพ ราษฎรจึงถวายพระนามว่า "พระมหาธรรมราชา" นอกจากศาสนาพุทธแล้ว พญาโลไทยยังทรงอุปถัมภ์ศาสนาพราหมณ์ด้วยโดยทรงสร้างเทวรูปขนาดใหญ่หลายองค์ซึ่งยังเหลือปรากฏให้ศึกษาในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติในกรุงเทพมหานคร และที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติจังหวัดพิษณุโลก (ลำจุล ฮวบเจริญ : 43) นับได้ว่าพระยาโลไทยทรงอุปถัมภ์ทุกศาสนาไม่เข้ากับศาสนาใดศาสนาหนึ่งพระองค์เข้ากับทุกศาสนาแต่พระองค์ทรงยึดพระรัตนตรัยเอาพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์เป็นที่พึ่ง ได้สอดคล้องกับศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ว่าพระเจ้าอโศกมหาราชแม้จะทรงเป็นพุทธมามกะที่มีศรัทธาแรงกล้าและเอาพระทัยใส่ในการดูแลรักษาพระพุทธศาสนาอย่างยิ่ง แต่ในเวลาที่ยังเผยแผ่สั่งสอนธรรมในศิลาจารึกได้ทรงพยายามวางพระองค์เป็นกลาง ๆ ไม่ตรัสถึงหลักธรรมในพระพุทธศาสนาเลยดังที่กล่าวไว้ว่า

(พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), 2552 : 51) “ไม่มีสักคำที่พูดถึงพระพุทธเจ้า หรือพุทธศาสนา อริยสัจ 4 ปฏิจจสมุปบาท นิพพาน และหลักธรรมสำคัญข้ออื่น ๆ ของพุทธศาสนา ไม่ปรากฏในศิลาจารึกเลย”

การสอนธรรมะที่เป็นกลาง ๆ ของพระเจ้าอโศกมหาราชนั้นหรือของพญาลือไท เป็นเรื่องธรรมดาในทางพุทธศาสนา ที่จะไม่ไปกระทบกระทั่ง หรือให้รังเกียจเด็ดฉันทของศาสนาอื่น ยึดถือแบ่งแยกอะไรกับใครทรงถือเอาพระธรรมสั่งสอนมาดำเนินชีวิตของพระองค์พร้อมได้แนะนำคำสั่งสอนที่พระองค์ทั้งสองได้ศึกษาประพฤติปฏิบัติมาให้ประชาชนของพระองค์ปฏิบัติตาม ถือว่าเอาธรรมะดำเนินชีวิต ชัยชนะที่สูงที่สุดคือการชนะด้วยธรรมหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชมีอิทธิพลต่อพญาลือไท ซึ่งพระองค์ทรงใช้หลักธรรมพร้อมปฏิบัติด้วยมีการศึกษาพระไตรปิฎก ปฏิบัติพระกรรมฐานเพื่อให้เกิดความสุขทางใจของพระองค์เองพร้อมนำเผยแพร่เป็นแบบอย่างที่ดีงามแก่ประชาชนทุกหมู่เหล่าปฏิบัติตามด้วย

พญาลือไท พระองค์นี้เป็นพระมหาอุปราช ครองเมืองเซเลียง (เมืองศรีสัชนาลัย) อยู่ 7 ปี จนถึงปีมะเมียจุลศักราช 816 (พ.ศ.1897) พระยาเลอไทย หรือพระเจ้าหุทัยชัยเชษฐา พระบิดาทรงประชวรหนัก ในขณะนั้นเจ้าเมืองต่าง ๆ การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัย พระมหาธรรมราชาลิไทนั้นทรงมีพระปรีชาสามารถในเรื่องพระปรีชาสามารถในเรื่องพระไตรปิฎกแตกฉานมากชนิด “รู้บุญรู้ธรรม มีปรีชาแก่คม บ่มิกล่าวถึงเลย” จึงได้มีพระราชนิพนธ์สำคัญคือ ไตรภูมิภพหรือไตรภูมิพระร่วง มาตั้งแต่เมื่อศักราช 23 ปี พ.ศ.1888 ในขณะที่ยังเป็นพระมหาอุปราช ครองเมืองศรีสัชนาลัยอยู่ เมื่อพระองค์ครองเมืองสุโขทัยจึงได้นำไตรภูมิภพมาใช้ สั่งสอนอาณาประชาราษฎร์ เหมือนกันได้ทรงมีพระราชดำริไว้ก่อนครองราชย์ ดังนั้นพระองค์จึงมุ่งที่จะทำการส่งเสริมพุทธศาสนาจนทำให้เมืองสุโขทัยนั้นเป็นศูนย์กลางพุทธศาสนา (พิมาน แจ่มจรัส : 56) ซึ่งได้สอดคล้องกับจารึกอโศกที่ได้กล่าวว่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) : 51) “พระเจ้าอโศกมหาราชทรงส่งเสริมพระพุทธศาสนา ทรงสร้างวัด 84,000 แห่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษา ที่สั่งสอนประชาชนให้อยู่ในธรรม ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ 3 และการส่งศาสนทูตไปเผยแพร่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระไปยังลังกาทวีป และพระโสณะ พระอุตตรมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น” พระองค์ทรงพระราชศรัทธาสมาทานศีล เป็นดาบส แล้วรับพระไตรสรณคมน์ต่อพระมหาสวามีสังฆราช ทรงผนวชเป็นสามเณรในราชมณเฑียร แล้วเสด็จพระราชดำเนินไปกับคณะสงฆ์ ไปรับอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดป่ามะม่วง

พระมหาธรรมราชาลิไท หรือพระมหาธรรมราชาที่ 1 เป็นกษัตริย์องค์ที่ 5 แห่งราชวงศ์พระร่วง สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานีพระองค์เป็นราชโอรสของพระเจ้าเลอไทย และเป็นพระราชนัดดาของพ่อขุนรามคำแหงพระมหาธรรมราชาลิไท เป็นกษัตริย์องค์แรกของไทยที่ทรงผนวชในขณะเสวยราชย์พระองค์ทรงมีความรู้และศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มาก ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงอย่างแข็งแรง ทรงสร้างและซ่อมวัดหลายวัด ทรงสร้างพระพุทธรูป เช่น พระพุทธรูปชินสีห์ และขณะที่พระองค์ผนวชนั้นก็ได้ทรงพระราชนิพนธ์หนังสือไตรภูมิภพ หรือ ไตรภูมิพระร่วง พระองค์ได้ทรงส่งทูตไปอาราธนาพระมหาสวามีสังฆราชเมืองลังกา นามว่า สมณะ เข้ามาสู่กรุงสุโขทัย ยิ่งไปกว่านั้น พระองค์ทรงแบ่งคณะสงฆ์ออกเป็น 2 ฝ่าย คือคามวาสี ได้แก่ พวกที่สมาทานคันถธุระ ศึกษาเรียนภาษามคธ เพื่อศึกษาพระพุทธรวณะในพระไตรปิฎก มักอยู่กันในบ้านเมืองอันเป็นสำนักศึกษาอริยวินายาสี คือ พวกที่สมาทานวิปัสสนาธุระ ชอบบำเพ็ญภาวนา ทำวิมุตติมักอยู่ในวัดป่า ทั้งสองนี้เป็นนิกายเดียวกันในรัชกาลของพระมหาธรรมราชาลิไทศาสนาและศิลปะเจริญรุ่งเรืองมาก จนกล่าวได้ว่า

วัฒนธรรมไทยที่มีมานานได้เริ่มก่อเป็นรูปร่างขึ้นในรัชกาลนั้นนอกจากนี้พระองค์ยังแตกฉานด้านโหราศาสตร์และไสยศาสตร์เป็นอย่างมาก และทางศาสนาพราหมณ์นั้น พระองค์ก็ทรงสร้างเทวรูปให้หลายองค์พระมหากษัตริย์ราชไทย หรือพระมหากษัตริย์ราชที่ 1 กรุงศรีอยุธยา ทั่วถึงถึง พ.ศ. 1919 ก็เสด็จสวรรคต

พระมหากษัตริย์ราชไทย มีความศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ทรงเป็นกษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่เสด็จออกผนวชทรงพระราชนิพนธ์หนังสือเตภูมิกถา หรือ ไตรภูมิพระร่วง ทรงสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนทั่วไป ถือได้ว่าได้รับอิทธิพลจากพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์ทั้งสองทรงบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาประกาศธรรม สร้างวัดเป็นจำนวนมาก

2) สมัยอยุธยา

สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าเสือ (เกริกฤทธิ์ ไทคณธนาภ, 2556 : 12) พระนามเดิม เจ้าฟ้าพร เป็นพระอนุชา สมเด็จพระเจ้าท้ายสระ พระองค์ได้รับโปรดเกล้าฯ ให้เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าท้ายสระ ทรงปราบดาภิเษกขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 3 การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัย ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ซึ่งได้มีการก่อตั้งนิคมสยามวงศ์ในลังกา จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากการศึกษาพบว่า พุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์ได้เข้ามาตั้งมั่นและเจริญรุ่งเรืองขึ้นเป็นลำดับมา นับตั้งแต่กรุงสุโขทัยรับนับถือพุทธศาสนาแบบลังกาวงศ์แล้ว ส่วนลังกาซึ่งเป็นประเทศต้นวงศ์มักจะประสบปัญหาความยุ่งยากทางการเมืองทั้งภายในและภายนอก มีหลักฐานที่แสดงให้เห็นว่า การติดต่อระหว่างไทยกับลังกาในปลายสมัยอยุธยา ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศนั้น ฮอลันดาซึ่งยึดครองดินแดนในเกาะลังกาบางส่วนอยู่ได้ มีส่วนสนับสนุนให้กษัตริย์ลังกาผู้ปกครองอาณาจักรแคนดีซึ่งยังคงเป็นอิสระ ให้ติดต่อขอความช่วยเหลือจากไทยในการฟื้นฟูพุทธศาสนา โดยที่ฮอลันดาหวังผลประโยชน์ในทางการเมืองและการค้า ผลของการติดต่อในช่วงนี้ก็คือ ได้มีการก่อตั้งนิคมสยามวงศ์ ซึ่งเป็นนิคมที่เก่าแก่และใหญ่ที่สุดของลังกาแม้กระทั่งทุกวันนี้ ต่อมาลังกาต้องเผชิญกับการขยายตัวของลัทธิจักรวรรดินิยมตะวันตกเป็นเวลานาน จนในที่สุดได้ตกเป็นอาณานิคมของอังกฤษ ถึงแม้อังกฤษจะมีนโยบายไม่เบียดเบียนพุทธศาสนา แต่การพุทธศาสนาก็เสื่อมโทรมลง เนื่องจากขาดผู้นำและองค์กรที่จะรวบรวมพระสงฆ์และพุทธศาสนิกชนเข้าด้วยกัน เพื่อฟื้นฟูพระพุทธรูปและพุทธศาสนาในประเทศของตน คณะสงฆ์ลังกาจึงต้องอาศัยความช่วยเหลือจากประเทศที่นับถือพุทธศาสนาเช่นเดียวกันคือประเทศไทย ดังที่ได้มีการเสนอที่รับการบวชแปลงเป็นธรรมยุติกนิกาย และการขออยู่ใต้การปกครองคณะสงฆ์จากฝ่ายไทย แม้ความประสงค์ดังกล่าวนี้จะไม่ได้รับการตอบสนองโดยตรง ฝ่ายไทยก็พยายามหาหนทางช่วยเหลือในขอบเขตที่สามารถจะทำได้ สาเหตุที่ฝ่ายลังกาเลือกที่จะขอรับความช่วยเหลือจากไทยนั้น

นอกจากจะเป็นเพราะมีพื้นฐานการนับถือศาสนาแบบเดียวกัน และความมั่นคงของพุทธศาสนาในประเทศไทยแล้ว ยังมีเหตุผลสำคัญอีกข้อหนึ่งคือ ไทยเป็นชาติที่นับถือพุทธศาสนาแบบเถรวาทเพียงประเทศเดียว ที่ยังคงรักษาเอกราชไว้ได้ในขณะนั้น ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาระหว่างไทยกับลังกา ตั้งแต่รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แผ่ประกาศพระพุทธศาสนาช่วยเหลือให้แก่ประเทศที่มีพระพุทธศาสนาที่มีความเดือดร้อนหลายประการทำให้หลักธรรมวิชัยได้เกิดขึ้น (เกริกฤทธิ์ ไทคณธนาภ, 2556 : 12) ได้สอดคล้องตามแนวทางที่ถูกต้อง ได้ยึดหลักธรรมเป็นระบบในการศึกษาข้อมูลตามหลักหนังสือและหนังสือศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกมหาราชที่ ในจารึกศิลา ฉบับที่ 13 กล่าวว่า (พระพรหมคุณาภรณ์

(ป.อ. ปยุตโต) : 194) “ชัยชนะนี้แล อันพระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ทรงถือว่ายิ่งใหญ่ที่สุดได้แก่ ธรรมวิชัย คือ ชัยชนะโดยธรรม และธรรมวิชัยนั้นพระผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพได้ทรงกระทำสำเร็จแล้ว ทั้ง ณ ที่นี้ และในดินแดนข้างเคียงทั้งปวง ไกลออกไป 600 โยชน์...เป็นชัยชนะอันมีปิตุเป็นรส พร้อมด้วยความเอิบอิ่มใจ เป็นปิตุที่ได้มาด้วยธรรมวิชัย”

สมัยของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพุทธศาสนาเฟื่องฟูมากพร้อมได้ส่งพระสงฆ์ไปเผยแผ่พระ กอบกู้พระพุทธศาสนาต่างประเทศนำหลักธรรมวิชัยไปเผยแผ่อยู่ในต่างประเทศได้ปฏิบัติตาม พระองค์ทรงมีความเลื่อมใสศรัทธาและทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก โปรดเกล้า ฯ ให้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดวาอารามทั้งในกรุงศรีอยุธยาและในบรรดาหัวเมืองต่าง ๆ ได้แก่ วัดพระศรีสรรเพชญ์ วัดป่าโมก วัดหันตรา วัดภูเขาทอง และวัดพระราม โปรดเกล้า ฯ ให้ซ่อมเสียรพระประธานวัด มงคลบพิตร ที่ชำรุดอยู่ ทรงให้ความสำคัญในการศึกษาทางพุทธศาสนาเป็นพิเศษ ผู้ที่ถวายตัวเข้ารับ ราชการต้องผ่านการบวชเรียนมาแล้ว

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช หรือ พระองค์ดำ เสด็จพระราชสมภพ ณ เมืองพิษณุโลก เมื่อปีเถาะ พุทธศักราช 2098 พระองค์เป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระมหาธรรมราชา และพระวิสุทธิ กษัตริ์ ราชธิดาในสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ และสมเด็จพระศรีสุริโยทัย การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัย การพระศาสนาไทยต้องได้รับความชื่นชมอยู่ตลอดเวลา 15 ปี ที่ไทยเสียอิสรภาพให้แก่พม่า นับตั้งแต่ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช ทรงประกาศอิสรภาพที่เมืองแครง พ.ศ. 2127 โดยความอนุเคราะห์ ช่วยเหลือของ พระมหาเถรคันฉ่องได้ทรงอาราธนาพระมหาเถรมาพำนักอยู่ ณ วัดมหาธาตุใกล้กับ พระราชวัง และสถาปนาขึ้นเป็นพระอริยวงศ์ ครองวัดมหาธาตุ มีตำแหน่งในคณะสงฆ์เป็นที่ สมเด็จพระสังฆราชาคณะ ปกครองพระสงฆ์ชาวต่างประเทศทั้งหมด สังกัดอยู่ในคามวาสี คณะคามวาสี จึง เกิดมีเป็น 2 ฝ่าย คือคณะคามวาสีใหม่ที่ตั้งขึ้นถวาย สมเด็จพระอริยวงศ์ (มหาเถรคันฉ่อง) ปกครองครั้งนี้ เรียกว่า คณะ “คามวาสีฝ่ายซ้าย” คณะคามวาสีเดิมซึ่งขึ้นต่อ สมเด็จพระวันรัตน์ วัดป่าแก้ว (วัดใหญ่ชัยมงคล) เรียกว่า คณะ “คามวาสีฝ่ายขวา” ส่วน คณะอรัญวาสี มีสมเด็จพระ พุทธอาจารย์ เป็นสังฆราชา ต่างฝ่ายต่างปกครองไม่ก้าวก่ายกัน แต่ละคณะก็มีพระราชาคณะ และพระครูปกครองรองลงมาเป็นชั้นๆ ทั้งในกรุงและหัวเมือง การพระศาสนาที่ทรุดโทรมมาแต่ครั้ง เสียกรุงจึงเริ่มเรียบร้อยละดีขึ้นโดยลำดับอย่างไรก็ดี ตำแหน่งประมุขสงฆ์ในสมัยอยุธยาตอนต้นนั้น รองศาสตราจารย์สิริวัฒน์ คำวันสา มีความเห็นว่า ปรากฏอยู่ 2 ตำแหน่ง คือ

1. สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ จะเป็นประมุข ฝ่ายคามวาสี
2. สมเด็จพระวันรัตน์ น่าจะเป็นประมุข ฝ่ายอรัญวาสี
3. ถ้ารูปใดมีพรรษามากกว่า รูปนั้นก็จะได้เป็น สมเด็จพระสังฆราช

ต่อมาเมื่อคณะป่าแก้วเพิ่มมากขึ้นทั้งในกรุงและหัวเมืองปักษ์ใต้ คณะคามวาสีจึงแบ่งเป็น 2 คือ คามวาสีฝ่ายซ้าย และ คามวาสีฝ่ายขวา และสับเปลี่ยนตำแหน่งใหม่ ดังนี้

1. พระวันรัตน์ เป็น เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายขวา
2. พระพุทธโฆษาจารย์ เป็น เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย
3. พระพุทธจารย์ เป็น เจ้าคณะอรัญวาสี (ตำแหน่งนี้ตั้งขึ้นใหม่ เป็นเจ้าคณะแทน พระวันรัตน์

ต่อมาในรัชกาลที่ 4 ตำแหน่งนั้นเปลี่ยนเป็น พุฒาจารย์) คณะคามวาสีฝ่ายซ้าย รวมเอาวัดในหัวเมืองฝ่ายเหนือเข้าไว้ด้วย ทำนองเดียวกันคณะคามวาสีฝ่ายขวาก็รวมเอาวัดในหัว เมืองฝ่ายใต้มาไว้ด้วย บทสวดพาหุงมหากาที่คือบทสวดสรรเสริญพระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆ

คุณ แล้วก็พรพาหุ อันเริ่มด้วย พาหุสหัสไปจนถึงทุกคาทิกฐิติ แล้วเรื่อยไปจนถึงมหากรณิกโกนาโถ หิตายะ และจบลงด้วย ภาวะตุสัพพะ มังคลัง สัพพะพุทธา สัพพะธัมมา สัพพะสังฆานู ภาเวนะ สะทา โสเถติ ภาวันตุ เต เรียกรวมกันว่า พาหุสมหากา จึงเข้าใจในบัดนี้เองว่าบทพาหุนี้คือบทสวดมนต์ที่สมเด็จพระพนรัตน์ วัดป่าแก้ว ได้ถวายให้พระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราชไว้สวดเป็นประจำเวลา (กมล ฌ เวลาว่าง : 32) แสดงว่าพระองค์มีความสนพระทัยเกี่ยวกับบทสวดมนต์แล้ว ปฏิบัติตามหลักธรรมเรื่อยมาเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ซึ่งมีความคล้ายคลึงกันกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่ปรากฏในศิลาจารึกแห่งไพร่ตว่า ข้าพเจ้ามีความเคารพและเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ มากเพียงใด..สิ่งใดก็ตามที่พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสไว้แล้ว สิ่งนั้น ๆ ทั้งปวงล้วนเป็นสุภาสิต (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) : 133)

การศึกษาสังคม จึงปรากฏว่าพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเจ้าทรงรพบณ ที่ใด ทรงมีชัยชนะอยู่ตลอดมาได้ทรงเปลี่ยนแปลงได้ แม้จะเพียงลำพังสองพระองค์กับสมเด็จพระอนุชาธิราชเจ้า ท่ามกลางกองทัพพม่าจำนวนนับแสนคนก็ทรงมีชัยชนะเหนือกองทัพพม่าด้วยการกระทำยุทธหัตถีมีชัยเหนือ พระมหาอุปราชา ณ ดอนเจดีย์ปูนียสถาน แม้ข้าศึกจะยิงปืนไฟเข้าใส่พระองค์ในตอนเช้าที่เข้ากันพระศพของพระมหาอุปราชาออกไปราวกับท่าผ่นก็มีปาน แต่ก็มิได้ต้องพระองค์ด้วยเดชพาหุสมหากาที่ทรงเจริญอยู่เป็นประจำนั่นเอง ถือว่าหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชมีอิทธิพลต่อพระบาทสมเด็จพระนเรศวรมหาราชที่พระองค์ทรงปฏิบัติตามหลักธรรมที่มีความฝึกฝนในธรรมแล้วนำหลักธรรมมาดำเนินชีวิตปกครองบ้านเมืองอย่างมีความสุข

สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 (พระเจ้าอู่ทอง) ทรงจัดระเบียบการปกครองอาณาจักรเป็น 2 ส่วน คือ ส่วนกลาง การปกครองส่วนกลาง มีเมืองราชธานีคือ กรุงศรีอยุธยาเป็นศูนย์กลางแห่งอำนาจ มีเมืองหน้าด่านทั้ง 4 ทิศ ตามแบบแผนการปกครองจากกัมพูชาที่เรียกว่า “จตุสดมภ์” (ดนัย ไชยโยธา, 2543 : 150) ส่วนภูมิภาค แบ่งเป็นหัวเมืองชั้นใน หัวเมืองชั้นนอก หรือหัวเมืองพระยามหานคร (เอก-โท-ตรี-จัตวา) และเมืองประเทศราช เป็นเมืองที่อยู่ห่างไกลออกไปถึงชายพระราชอาณาเขต บางทีชาวเมืองเป็นชนต่างชาติต่างภาษา มีเจ้านายพื้นเมืองนั้นปกครองสิทธิ์ขาดเสมือนเป็นพระเจ้าแผ่นดินในเมืองของตน เป็นแต่ต้องถวายเครื่องราชบรรณาการตามกำหนด (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505 : 11) พระเจ้าอู่ทองนั้น มีศาสนาและความเชื่อในลักษณะที่ผสมผสานกันระหว่างพุทธศาสนา ซึ่งมีทั้งที่เป็นหินยานและมหายาน) พราหมณ์และฮินดู ตลอดจนการนับถือวิญญาณอันเป็นลักษณะดั้งเดิมของสังคมสยาม กษัตริย์อยุธยาทรงขึ้นทั้ง "เทวราช" และ "ธรรมราชา" กล่าวคือ เป็นลักษณะผสมผสานของพราหมณ์และพุทธเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์และความชอบธรรมให้กับผู้ปกครองสูงสุด กษัตริย์อยุธยาทรงเป็นองค์ "ศาสนูปถัมภก" พระเจ้าอู่ทองเองทรงเริ่มประเพณีการบำรุงศาสนาด้วยการถวายวัง (เวียงเหล็ก) ให้เป็นวัด (พุทไธสวรรย์) 8 อันเป็นประเพณีที่จะมีกษัตริย์องค์อื่น ๆ ดำเนินรอยตามในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างวังกับวัด (ดนัย ไชยโยธา : 155) เหมือนกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์ได้สร้างวัดถวายเป็นพุทธบูชาแด่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้กล่าวไว้ในหนังสือจารึกอโศกรัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตยว่า ได้ทรงสร้างวิหาร (วัด) 84,000 แห่ง เป็นศูนย์กลางการศึกษา ที่สั่งสอนประชาชน ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้งที่ 3 และการส่งศาสนทูตไปเผยแผ่พระพุทธศาสนาในนานาประเทศ เช่น พระมหินทเถระไปยังลังกา ทวีป และพระโสณะ-พระอุตระมายังสุวรรณภูมิ เป็นต้น (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) : 192) กษัตริย์อยุธยายังทรงเป็น "พระเจ้าแผ่นดิน" และทรงเป็น "พระเจ้าอยู่หัว" กล่าวคือ ในทางทฤษฎีทรงเป็นเจ้าของทั้งที่ดินและชีวิตของราษฎร ดังนั้นในแง่ของประชากรจึงถูกจัดอยู่ในระบบ "ไพร่" ที่ราษฎร

ทุกคนขึ้นอยู่กับ "นาย" มีหน้าที่ที่จะถูกเกณฑ์แรงงาน เสียอากรหรือส่งส่วย (เป็นผลิตภัณฑ์หรือวัสดุสินค้าที่ตนหามาได้) พระเจ้าอุทองสวรรคตเมื่อพระชนมายุได้ 55 พรรษาในปี 1912/1369 ภายหลังการได้ชัยชนะเหนือกัมพูชา และราชวงศ์อุทองของพระองค์กับราชวงศ์สุพรรณบุรีก็แยกอำนาจกันในอยุธยา

สมัยสมเด็จพระราชาธิบดีที่ 1 พระองค์ทรงเป็นผู้สถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้น ครั้งนั้นกรุงสุโขทัยมีรูปแบบการปกครองที่เรียกว่า “ธรรมราชา” ที่มีแนวทางที่ใช้พุทธธรรมเป็นสิ่งที่กำหนดเงื่อนไขอันเป็นคุณค่าสำคัญสำหรับนักปกครองเปรียบเหมือนกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์ทรงเป็นพระธรรมราชาพระราชแห่งธรรม เอาธรรมะนำหน้าทุกอย่างจึงเกิดหลักธรรมวิชัยขึ้น ทำให้มีแรงจูงใจที่จะประกาศพระสัจจะธรรมให้แก่ไพศาล พระองค์คงจะเล็งเห็นว่าแบบธรรมราชา เป็นการปกครองที่ยังไม่ทำให้เข้มแข็งพอ นับได้ว่าหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชมีอิทธิพลต่อการปกครองของพระเจ้าอุทองมาโดยตลอด การประพฤติปฏิบัติของพระเจ้าอุทอง ก็เป็นแบบอย่างที่ดีแก่พระมหากษัตริย์ทุกๆ พระองค์ต่อไปในอนาคต

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม มีพระนามเดิมว่า พระอินทราชา ทรงเป็นโอรสของพระเอกาทศรถ การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัยด้านพระพุทธศาสนาสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงเป็นนักปราชญ์ รอบรู้ในวิชาการหลายด้านมีความเลื่อมใสศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงประพฤติราชธรรมอย่างมั่นคงเป็นที่รักใคร่นับถือของบรรดาราชภคินีและชาวต่างชาติพระกรณียกิจส่วนใหญ่ของพระองค์ มุ่งส่งเสริมทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านต่างๆ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้คัดลอกพระไตรปิฎกฉบับสมบูรณ์เป็นจำนวนมากทรงให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตแต่งมหาชาติคำหลวงถวาย นับเป็นวรรณคดีชิ้นสำคัญของสมัยอยุธยาได้มีผู้พรรณนาพระพุทธรูปที่บายนยอดเขาสุวรรณบรรพต แขวงเมืองสระบุรี พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างมณฑปครอบรอบพระพุทธรูป พร้อมทั้งสร้างพระอุโบสถ พระวิหารการเปรียญกับกุฏิสงฆ์ถวายให้เป็นสมบัติในพระพุทธศาสนา พระพุทธรูปสระบุรี จึงมีความสำคัญเป็นที่รู้จักอย่างกว้างขวางของพุทธศาสนิกชนตั้งแต่นั้นมาตราบถึงปัจจุบัน

ด้านความสัมพันธ์ระหว่างประเทศพระองค์ทรงมีสัมพันธ์ไมตรีกับบรรดาต่างประเทศที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยทำให้กรุงศรีอยุธยาเป็นเมืองท่าที่สำคัญในภูมิภาคแถบนี้ของโลกชาวต่างประเทศโดยเฉพาะฮอลันดา อังกฤษและญี่ปุ่นที่เข้ามาติดต่อค้าขายกับไทยตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถพระองค์ก็ได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานที่ดินบริเวณปากแม่น้ำเจ้าพระยาฝั่งตะวันตกริมคลองปลากด เนื้อเมืองสมุทรปราการ ให้ชาวฮอลันดาตั้งคลังสินค้า และในปี พ.ศ.2115 พระเจ้าเจมส์ที่ 1 แห่งอังกฤษ ได้มีพระราชสาส์นทูลสมเด็จพระเจ้าทรงธรรมเพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พ่อค้าชาวอังกฤษเข้ามาค้าขายที่กรุงศรีอยุธยาได้สะดวกส่วนชาวญี่ปุ่น ปรากฏว่ามีชาวญี่ปุ่นสมัครเข้ารับราชการที่กรุงศรีอยุธยาเป็นจำนวนมากจนได้มีการจัดตั้งกรมอาสาญี่ปุ่น ขึ้นมาช่วยราชการกรุงศรีอยุธยาชาวญี่ปุ่นที่มีบทบาทสำคัญในวงการเมืองในรัชสมัยของพระองค์ ได้สอดคล้องกับหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราช คือ ธรรมโองการในจารึกศิลาฉบับที่ 10 ที่กล่าวว่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต)192) “สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวปิยทัสสี ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพ ไม่ทรงถือว่ายศหรือเกียรติจะเป็นสิ่งมีประโยชน์มาก เว้นแต่จะทรงปรารถนายศหรือเกียรติเพื่อความมุ่งหมายนี้ว่าทั้งในบัดนี้ และในเบื้องหน้า ขอประชาชนทั้งหลายจงตั้งใจสดับฟังคำสอนธรรมของข้าฯ และจงปฏิบัติตามหลักความประพฤติทางธรรม”

สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงใช้หลักธรรมนำชีวิต พร้อมประกาศธรรมให้แก่ประชาชนของพระองค์ให้อยู่ในธรรม พระองค์มีบทบาทในการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่เช่น สร้างวัด

คัดลอกพระไตรปิฎก เป็นต้น ทรงสนพระทัยศึกษาพระธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาจนเข้าใจแล้ว นำมาตรัสบอกให้แก่ประชาชนของพระองค์ให้มีความเข้าใจยิ่งขึ้นนับได้ว่าจารึกพระเจ้าอโศกมหาราช มีอิทธิพลอย่างยิ่งในการดำเนินชีวิตของสมเด็จพระเจ้าทรงธรรม ที่พระองค์ทรงศึกษาจากพระไตรปิฎก จากข้อมูลต่าง ๆ แล้วน้อมนำมาประพฤติปฏิบัติตาม เอาธรรมะนำหน้าตัดสินต่าง ๆ ถือว่าเป็นหลักธรรมวิชัยเอาธรรมนำหน้าจนเกิดความชนะไม่ว่าจะทางช้างนอกช้างใน ช้างในเช่น ทรงชนะด้วยความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง เป็นต้น

3) สมัยกรุงธนบุรี

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช มีพระนามเดิมว่า “สิน” พระราชสมภพเมื่อวันที่ 17 เมษายน พ.ศ. 2277 เป็นบุตรของ “ นายโสม ” และ “ นางนกเอี้ยง ” ซึ่งพระยาจักรีได้ขอไปเลี้ยงเป็นบุตรบุญธรรม ตั้งแต่ยังเยาว์เมื่ออายุได้ 5 ปี พระยาจักรีได้นำไปฝากเรียนกับพระอาจารย์ทองดี วัดโกษาवास (วัดคลัง) โดยเรียนหนังสือขอมและหนังสือไทยจนจบบริบูรณ์ แล้วจึงเรียนพระไตรปิฎกจนแตกฉาน การพัฒนาตามหลักธรรมวิชัยความกตัญญู แม้พระเจ้าเอกทัศจะเป็นผู้นำที่อ่อนแอและ เป็นต้นเหตุให้เสียกรุง แต่พระเจ้าตากสินก็เคยรับราชการกับพระเจ้าเอกทัศมาก่อน เมื่อพระองค์สามารถขับไล่พม่าและประกาศอิสรภาพได้แล้ว ก็ได้โปรดให้ชุดพระศพสมเด็จพระที่นั่งสุริยาศน์อมรินทร์หรือพระเจ้าเอกทัศมาแห่แหนและทำการถวายพระเพลิงให้ พระองค์ก็มีพระปรีชาสามารถไม่น้อย ทรงรักกวีนิพนธ์ และแม้จะทรงเป็นพระมหากษัตริย์ที่แทบจะทรงไม่ว่างเว้นจากการรบ แต่ก็ปรากฏว่าได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่อง รามเกียรติ์ที่ เรียกว่า รามเกียรติ์ ฉบับกรุงธนบุรีไว้ด้วย ทรงพระราชนิพนธ์ขึ้นเพื่อใช้ในการเล่นละครหลวงในงานฉลองต่าง ๆ

ในสมัยนั้นรวมทั้งทรงมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศิลปะในเวลาเข้าพรรษาพร้อมกับชาววังและชาวบ้านทุกคนตอนออกพรรษาได้ฟังการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน บำรุงภาวะแห่งจิตให้ยึดมั่นอยู่ในความสงบอันแน่วแน่ และทรงเคร่งครัดมากขึ้นเป็นลำดับ ทั้งด้านการวิปัสสนาและศึกษาธรรม ทำนุบำรุงพระบวรพุทธศาสนา ทั้งสร้างใหม่และบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามต่าง ๆ ในกรุงธนบุรี และหัวเมืองต่าง ๆ รวมทั้งการเสริมสร้างปูชนียวัตถุ ทั้งฝ่ายพุทธและฝ่ายพราหมณ์ (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) : 211) เหมือนกับสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์ทรงดูแลพระพุทธศาสนาเรื่อยมาเช่น บำรุงการศึกษา สร้างปูชนียสถานวัตถุให้เกิดธรรมวิชัยในสมัยการปกครอง พร้อมอบรมสั่งสอนให้ประชาชนของพระองค์มีศีลมีธรรมดังปรากฏในศิลาจารึกว่าข้าฯ จักจัดให้มีการประกาศธรรม อบรมสั่งสอน ประชาชนทั้งหลาย ครั้นได้สดับธรรมนี้แล้ว ก็จักพากันประพฤติปฏิบัติตาม ยกระดับตนเองสูงขึ้น และจักมีความเจริญก้าวหน้าขึ้นด้วยความเจริญทางธรรมอย่างมั่นคง (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) : 45)

สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่สมบูรณ์ไปด้วยพระราชจริยวัตรอันงาม ทรงตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงเสียสละทุกอย่างเพื่อความเจริญมั่นคงของประเทศชาติ ยิ่งความร่มเย็นเป็นสุขให้แก่พสกนิกรของพระองค์ทั้งมวล โดยต้องทรงประกอบพระราชภารกิจอย่างหนักหน่วงมาโดยตลอดรัชสมัย สร้างสรรค์บ้านเมืองพระบวรพุทธศาสนาและศิลปขนานานชนิดอย่างไม่ว่างเว้น คือได้นำหลักธรรมวิชัยมาใช้ในการปกครองบ้านเมืองเหมือนกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์เอาหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตซึ่งมีอิทธิพลต่อพระองค์มากพร้อมปกครองบ้านเมืองของพระองค์ให้เกิดความสุขสงบตลอดไป

4) สมัยรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ที่ 1 มีพระนามเดิมว่าด้วงหรือทองด้วง เสด็จพระราชสมภพเมื่อวันพุธ เดือน 4 แรม 4 ค่ำปีมะโรงจุลศักราช 1098 หรือวันที่ 20 มีนาคม พ.ศ. 2279 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นบุตรของ พระอักษรสุนทร (ทองดี) ข้าราชการกรมอาลักษณ์ สืบเชื้อสายมาจากเจ้าพระยาโกษาธิบดี(ปาน) เสนาบดีกรมพระคลัง มีพระปรีชาญาณ หยั่งเห็นความสำคัญของบ้านเมือง 2 ประการ คือ วัดกับวัง ทั้ง 2 สถาบันไม่อาจ แยกจากกันได้ ต้องอาศัยเกื้อกูลซึ่งกันและกัน จึงจะเกิดประโยชน์ วัดในสมัยก่อนมีความสำคัญ ต่อสังคมไทยอย่างมาก เพราะวัดเป็นที่ประชุมของกลุ่มคน ทรงเล็งเห็นความสำคัญข้อนี้ จึงได้ทรงมู นานะ พระราชหฤทัยในอันที่จะยกย่องพระพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ขึ้น ได้รับเป็นพระราชธุระ เกี่ยวกับการพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านปริยัติ คือ การบำรุงพระคัมภีร์ คำสอนให้บริสุทธิ์ และการ ปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ จึงปรากฏว่าได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก ในปีพุทธศักราช 2331 และทรงออกกฎหมายสำหรับพระสงฆ์ เพื่อความเรียบร้อยของสังฆมณฑล ให้เป็นหลักแก่บ้านเมือง สร้างพระไตรปิฎกถวายพระสงฆ์ ให้เล่าเรียนทุกๆ พระอารามหลวงตามความปรารถนา (องค์การคำ ของคุรุสภา : 11-12) พระองค์ให้ความสนใจในเรื่องการศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุ สามเณรจึงให้ ความสนใจพระไตรปิฎกเป็นอย่างยิ่งดังเช่นกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์อยากเห็นพระภิกษุใน พระธรรมวินัยนี้บริสุทธิ์ ดังจารึกกล่าวไว้ว่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), 177) พระเจ้าอโศ กมหาราชได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาทรงสร้างมหาวิหาร 84,000 แห่ง เป็นแหล่งที่พระภิกษุสงฆ์ ศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย บำเพ็ญสมณธรรม และสั่งสอนประชาชน ทรงอุปถัมภ์การสังคายนาครั้ง ที่ 3 และทรงส่งพระเถรานุเถระไปประกาศพระศาสนาในแคว้นแคว้นต่างๆ เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนา เจริญรุ่งเรืองแพร่หลายไปในนานาประเทศ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จะเห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญแก่การ สังคายนาพระไตรปิฎกมาก และได้ทรงทำสังคายนาก่อนการชำระประมวลกฎหมาย ในสายตากคน ปัจจุบัน ก็อาจจะว่าไม่ทันสมัย ควรจะชำระกฎหมายสำหรับบ้านเมืองเสียก่อน แต่ถ้าได้ศึกษา สภาพการณ์ในเวลานั้น และได้ศึกษากฎหมายที่ใช้ในบ้านเมืองแล้ว จะเห็นว่ากฎหมายในสมัยนั้น ใช้ หลักทางพระพุทธศาสนา เข้าตัดสินทั้งสิ้น จึงได้ทรงให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2 เป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระ พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี มีพระนามเดิมว่าฉิม พระราช กรณียกิจด้านการป้องกันประเทศในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พม่าได้ยก ทัพเข้ามามีไทยอยู่หลายครั้งด้วยกันตั้งแต่พระองค์ครองราชย์ได้ เพียง 2 เดือน พระเจ้าปดุง กษัตริย์ พม่าก็ได้ทรงแต่งตั้งแม่ทัพพม่า 2 นาย คืออะเต็งหุ่นและสุเรียงสาระกะยอ โดยให้แม่ทัพอะเต็ง หุ่นยกทัพเรือเข้ามาตีทางหัวเมืองชายทะเลตะวันตก และสามารถตีเมืองตะกั่วทุ่งตะกั่วป่า รวมถึง ล้อมเมืองถลางไว้ ก่อนที่กอง ทัพไทยจะยกลงไปช่วยและตีทัพพม่าจนแตกพ่ายไป ส่วนแม่ทัพสุเรียง สาระกะยอได้ยกกำลังมาทางบกเพื่อเข้าตีหัวเมืองด้านทิศใต้ ของไทย และสามารถตีได้เมืองมะลิวัน ระนอง และกระบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงส่งกองทัพลงไปช่วยเหลือทหาร พม่าที่กำลังฝ่ายไทยไม่ได้ก็ถอยทัพหนีกลับไปต่อมาในปี พ.ศ. 2363 พระเจ้าปดุงเสด็จสวรรคต พระ เจ้าจักรกายนได้สืบราชสมบัติต่อจากพระเจ้าปดุง และคิดจะยกทัพมาตีไทยอีก โดยสมคบกับพระยา ไทรบุรีซึ่งเปลี่ยนใจไปเข้ากับฝ่ายพม่า แต่เมื่อทราบข่าวฝ่ายไทยจัดกำลังทัพเตรียมรับศึกอย่างเข้มแข็ง พม่าก็เกิดเกรงกลัวว่าจะรบแพ้ไทยอีก จึงยุติไม่ยกทัพเข้ามา จนอีก 3 ปีต่อมา พระเจ้าจักรกายนก็

ทรงชักชวนพระเจ้าเวียดนาม มินมางกษัตริย์ญวนให้มาช่วยตีไทย แต่ฝ่ายญวนไม่ยอมร่วมด้วยพอดีกับที่ขณะนั้นเกิดสงครามกับอังกฤษจึงหมดโอกาสที่จะมาตีไทยอีกต่อไป

พระราชกรณียกิจด้านการปกครองพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงบริหารบ้านเมืองโดยให้เจ้านายรับหน้าที่ในการบริหารงานราชการในกรมกองต่าง ๆ เท่ากับเป็นการให้เสนาบดีได้มีการศึกษาข้อราชการก่อนจะนำความขึ้นกราบบังคมทูล ทั้งยังโปรดเกล้าฯ ให้ผ่อนผันการเข้ารับราชการของพลเมืองชายเหลือเพียงปีละ 3 เดือน เข้ารับราชการ 1 เดือน แล้วไปพักประกอบอาชีพส่วนตัวอีก 3 เดือน สลับกันไป นอกจากนี้ยังทรงรวบรวมพลเมืองให้เป็นปึกแผ่นมีหน่วยราชการสังกัดแน่นอน โดยพระราชทานโอกาสให้ประชาชนสามารถเลือกหน่วยราชการที่สังกัดได้ พระองค์ได้ทรงส่งเสริมข้าราชการที่มีความรู้ความสามารถให้มีโอกาสปฏิบัติหน้าที่ตงถนัด มีพระราชประสงค์ให้พลเรือนของพระองค์เป็นคนดี จึงได้ทรงออกพระราชบัญญัติเรื่อง ห้ามเลี้ยงไก่ นก ปลากัด ไช้ชน กัด หรือทำการอื่น ๆ เพื่อการพนัน และออกพระราชกำหนดห้ามสูบบุหรี่ ชายฉ้อฉล ขี้ฉ้อฉล พร้อมทรงกำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ฝ่าฝืน ทำให้ประเทศไทยไม่เกิดสงครามฝิ่นแบบต่างชาติ

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงฟื้นฟู พระพุทธศาสนาอย่างมากมายหลายด้าน โดยเฉพาะด้านการก่อสร้างศาสนสถาน ทรงโปรดฯ ให้สร้างวัดขึ้นใหม่หลายวัด ได้แก่ วัดสุทัศนเทพวราราม วัดชัยพฤกษมาลา วัดโมลีโลกยาราม วัดหงสวราคม และวัดพระพุทธบาทที่ สระบุรี ซึ่งสร้างค้างไว้ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รวมทั้งโปรดเกล้าฯ ให้ทำการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดอรุณราชวราราม โดยสร้างพระอุโบสถพระปรารค์ พร้อมทั้งพระวิหารขึ้นใหม่ เพื่อเป็นพระอารามประจำรัชกาล การศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ในยุคนี้ก็รุ่งเรืองเป็นอย่างมาก โดยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไขหลักสูตรจากปริยญาตรีโท เอก มาเป็นเปรียญธรรม 3 ประโยคถึง 9 ประโยค ทำให้พระภิกษุ สามเณร มีความรู้ภาษาบาลีแตกฉานยิ่งขึ้น นอกจากนี้พระองค์ยังทรงออกพระราชกำหนดให้ประกอบพิธีในวันวิสาขบูชา โดยห้ามล่าสัตว์ 3 วัน และรักษาศีล ถวายอาหารบิณฑบาต ทำทาน ปลอ่ยสัตว์ สดับฟังพระธรรมเทศนาเป็นเวลา 3 วัน 3 คืน เพื่อให้ประชาชนของพระองค์ให้มีจิตสำนึกขอบธรรมะพร้อมอบรมธรรมะสั่งสอน มีการประพฤติปฏิบัติตาม ทั้งการนั่งสมาธิ ปฏิบัติกรรมฐาน และทำให้ข้าราชการของพระองค์กระทำตาม พร้อมเป็นหลักในการอบรมสั่งสอนร่วมกับพระสงฆ์ ซึ่งนับเป็นครั้งแรกที่ประเทศไทยประกอบพิธีในวันวิสาขบูชา (อุดม เขยกิจวงศ์ : 23) สอดคล้องกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่ปรากฏในจารึกฉนวนปีที่ 7 อโศกกว่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) : 82-83) “ข้าฯ ได้เกิดมีความคิดขึ้นว่า ข้าฯ จักจัดให้มีการประกาศธรรม อบรมสั่งสอนธรรม ประชาชนทั้งหลาย ครั้นได้สดับธรรมนี้แล้ว ก็จักพากันประพฤติปฏิบัติตามจกยกระดบตนเองสูงขึ้น และจักมีความเจริญก้าวหน้าขึ้นด้วยความเจริญทางธรรมอย่างมั่นคง เพื่อประโยชน์นี้ จึงจัดให้มีการประกาศธรรม และสั่งให้มีการอบรมสั่งสอนธรรมขึ้นเป็นหลายแบบหลายอย่าง พร้อมได้จัดข้าราชการช่วยอบรมสั่งสอนแนะนำขยายความหลักธรรมให้แจ่มแจ้งออกไป”

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ 2 พระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนาได้ช่วยอุปถัมภ์ทุกอย่างเช่น การเผยแผ่หลักธรรมชักชวน ประกาศธรรม ให้ประชาชนเข้าถึงหลักของการปฏิบัติตามศาสนา รวมทั้งด้านศิลปวัฒนธรรมในด้านการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมของชาติ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 กับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาพัฒนาตามหลักธรรมวิชัย พ.ศ.2431 โปรดเกล้าฯ ให้ ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกเป็นอักษรไทย นับเป็นครั้งแรกที่พระไตรปิฎกได้รับการจัดพิมพ์ขึ้น ให้จัดตั้งหอพุทธศาสนสังคหะขึ้นที่วัดเบญจม

บพิตร สำหรับเป็นที่เก็บรวบรวมพระไตรปิฎกและหนังสืออื่น ๆ ในพระพุทธศาสนา ซึ่งก่อให้เกิดประโยชน์แก่การศึกษาพระปริยัติธรรมทุกชั้นปีไม่ว่าจะระดับมัธยม นักธรรม บาลี ของ พระภิกษุสามเณรและผู้สนใจ พร้อมทั้งการเลิกลาสนเป็นเหตุการณ์สำคัญในประวัติศาสตร์ไทยและ ประวัติศาสตร์โลก (ลำดวน เทียรฆนิธิกุล : 19) การเผยแพร่พระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ไปยังต่างประเทศมิได้มีเฉพาะการพระราชทานพระไตรปิฎกหลายเล่มฉบับพิมพ์ด้วยอักษรไทยเท่านั้น แต่ได้เสด็จไปสืบพระพุทธศาสนาในอินเดียด้วยพระองค์เอง ซึ่งเป็นผลพลอยได้จากการเสด็จประพาส อินเดียทำให้บรรดานักค้นคว้าซึ่งศึกษาโบราณคดี ให้จัดตั้งโรงเรียนสอน พระปริยัติธรรมขึ้นตามวัด ต่าง ๆ เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาเล่าเรียนของพระภิกษุและสามเณร ได้ทรงกำหนดให้มีการสอบไล่พระ ปริยัติธรรมเป็นประจำทุกปี ทรงส่งเสริมการศึกษาของพระสงฆ์ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุตินิกาย โดยโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งสถาบันการศึกษาชั้นสูงขึ้นสองแห่ง คือ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และ มหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อเป็นสถานศึกษาของพระสงฆ์ฝ่ายมหานิกายและธรรมยุตินิกาย

การปกครองบ้านเมืองพร้อมพระศาสนาของฝ่ายพระราชอาณาจักรในสมัยนั้น พระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนาของรัชกาลที่ 5 ยังได้ทรงแสดงออกให้เห็นได้จากการบำเพ็ญพระ ราชกุศลเนื่องในวโรกาสต่าง ๆ สิ่งทีกล่าวมาเบื้องต้นได้สอดคล้องกับหลักธรรมของพระเจ้าอโศก มหาราชที่กล่าวไว้ในจารึก ฉบับที่ 8 ว่า (พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), 2552 : 35) สมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวปรียพติ ผู้เป็นที่รักแห่งทวยเทพพระเจ้าอโศกมหาราชทรงเสด็จไปพุทธคยาสถานที่ตรัสรู้ ของพระพุทธเจ้า จากเหตุการณ์ครั้งนั้น จึงเกิดมีธรรมเนียมขึ้นในธรรมเนียมราชสำนัก ย่อมมีกิจต่อไปนี้ คือการเยี่ยมเยียนสมณพราหมณ์และถวายทานแด่ท่านเหล่านั้น การเยี่ยมเยียนท่านผู้เฒ่าผู้สูงอายุ พระราชทานเงินทองเพื่อช่วยเหลือท่านเหล่านั้น ได้สั่งสอนธรรมและการชักถามปัญหาธรรมแก่กัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชรัชกาลที่ 9 “พระวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าภูมิ พลอดุลยเดช” ทรงเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ พระ ราชหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช ส่วนใหญ่อยู่ในรูปของที่ดินและหุ้น โดยแบ่งออกได้เป็นส่วน ๆ ได้โดยสังเขป คือทรัพย์สินส่วนพระองค์ พระคลังข้างที่ และทรัพย์สินส่วน พระมหากษัตริย์ ซึ่งพระองค์อุทิศพระราชทรัพย์ส่วนหนึ่งเพื่อโครงการพระราชดำริจำนวนกว่า 4,000 โครงการ มุลนิธิในพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อพัฒนาภายในประเทศในด้านสักรรรม เกษตรกรรม ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย การส่งเสริมอาชีพ สาธารณูปโภค และการศึกษา พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช รัชกาลที่ 9 ราชการได้จัดให้มีทุนเล่าเรียนหลวงขึ้นมา อีกครั้งในปี 2507 และเพิ่มจำนวนทุนเล่าเรียนหลวงจากปีละ 2 ทุน เป็น 9 ทุน นอกจากนี้ ยังได้ขยาย ทุนให้หลากหลาย ครอบคลุมกลุ่มคนต่าง ๆ เช่น นักเรียนในต่างจังหวัด นักเรียนผู้ด้อยโอกาส เนื่องจากความผิดปกติทางร่างกาย เป็นต้น ปัจจุบัน นอกจาก ก.พ. ซึ่งเป็นผู้พิจารณาจัดสรรทุน รัฐบาลให้แก่ส่วนราชการต่าง ๆ ในภาพรวมแล้ว ส่วนราชการต่างๆ ยังได้รับการสนับสนุนงบประมาณ ให้จัดสรรทุนไปศึกษาในต่างประเทศตามความจำเป็นเฉพาะของส่วนราชการด้วย พระองค์ยังทรง อุปถัมภ์เผยแผ่พุทธธรรมศึกษาค้นคว้าปริวรรตหนังสือธรรมะต่าง ๆ ออกเผยแพร่ทรงอุปถัมภ์ให้คณะ สงฆ์ไทยปรับปรุงและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย 80 เล่มที่พิมพ์เมื่องานฉลอง 25 พุทธศตวรรษรวบรวมให้เป็น 45 เล่ม เท่าจำนวนพระชนพรรษาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า (นายชาติ ชัย พาราสุข : 35)

ธรรมวิสัยของพระเจ้าอโศกมหาราชได้มีอิทธิพลพร้อมเป็นแบบอย่างแด่พระบาทสมเด็จพระ เจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 เช่น การให้อภัยแก่ผู้ใส่ร้ายให้พระองค์ พระองค์ก็มีพระทัยเมตตากรุณา แก่ผู้ไม่

หวังดี ไม่รู้จริงในสิ่งที่เกิดขึ้น ได้จัดให้มีทุนเล่าเรียนหลวงขึ้นมา พระองค์ยังทรงอุปถัมภ์เผยแผ่พุทธธรรมศึกษาค้นคว้าปริวรรตหนังสือธรรมะต่าง ๆ ออกเผยแผ่ทรงอุปถัมภ์ให้คณะสงฆ์ไทยปรับปรุงและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย 80 เล่มพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ธรรมะเอามาเป็นเกะกำบัง เอาธรรมะมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตของพระองค์พร้อมได้แนะนำชี้ทางให้ประชาชนของพระองค์ให้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม ถือว่าหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชมีอิทธิพลต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวตลอดมา

บทสรุป

หลักราชกิจและหลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชที่มีอิทธิพลต่อพระมหากษัตริย์ไทย ได้แก่ พ่อขุนศรีอินทราทิตย์ พ่อขุนรามคำแหงมหาราช ญาลือไท พระมหาธรรมราชาลิไท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทอง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรม สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชที่ 1 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ 2 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 5 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวราชกาลที่ 9 จะสรุปบางพระองค์ที่ถือว่าเด่น ๆ คือ รัชสมัยสมเด็จพระราชาธิบดีที่ 1 พระองค์ทรงเป็นผู้สถาปนาอาณาจักรอยุธยาขึ้น ครั้งนั้นกรุงสุโขทัยมีรูปแบบการปกครองที่เรียกว่า “ธรรมราชา” ที่มีแนวทางที่ใช้พุทธธรรมเป็นสิ่งกำหนดเงื่อนไขอันเป็นคุณค่าสำคัญสำหรับนักปกครอง สมเด็จพระเจ้าทรงธรรมทรงใช้หลักธรรมนำชีวิต พร้อมประกาศธรรมให้แก่ประชาชนของพระองค์ให้อยู่ในธรรม พระองค์มีบทบาทในการทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างเต็มที่ เช่น สร้างวัด คัดลอกพระไตรปิฎก เป็นต้น ทรงสนพระทัยศึกษาพระธรรมคำสอนทางพระพุทธศาสนาจนเข้าใจแล้วนำมาตรัสบอกให้แก่ประชาชนของพระองค์ เป็นต้น สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงเป็นพระมหากษัตริย์ไทยที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพระราชจริยวัตรอันงาม ทรงตั้งมั่นอยู่ในทศพิธราชธรรม ทรงเสียสละทุกอย่างเพื่อความเจริญมั่นคง สร้างสรรค์บ้านเมืองพระบวรพุทธศาสนาและศิลปขนานาชนิดอย่างไม่วางเว้น คือได้นำหลักธรรมวิชัยมาใช้ในการปกครองบ้านเมืองเหมือนกับพระเจ้าอโศกมหาราชที่พระองค์เอาหลักธรรมมาใช้ในการดำเนินชีวิตซึ่งมีอิทธิพลต่อพระองค์มาก พร้อมปกครองบ้านเมืองของพระองค์ให้เกิดความสุขสงบตลอดไป พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จะเห็นได้ว่าทรงให้ความสำคัญแก่การสังคายนาพระไตรปิฎก และได้ทรงทำสังคายนา ก่อนการชำระประมวลกฎหมาย ในสายตาคนปัจจุบัน ก็อาจจะว่าไม่ทันสมัย จะเห็นว่ากฎหมายในสมัยนั้น ใช้หลักทางพระพุทธศาสนา เข้าตัดสินทั้งสิ้น จึงได้ทรงให้ทำสังคายนาพระไตรปิฎก ไว้เป็นหลักเสียก่อนแล้ว จึงชำระประมวลกฎหมายภายหลังถือว่าพระองค์ทรงใช้หลักธรรมวิชัยของพระเจ้าอโศกมหาราชในการดำเนินชีวิตซึ่งมีอิทธิพลให้เกิดแรงบันดาลใจต่อผู้กับอุปสรรคต่าง ๆ ได้ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชร่วมกับพระมหาเถระปรึกษากิจเกี่ยวกับการออกกฎหมายพระสงฆ์ ซึ่งได้ทรงตราขึ้นเป็นคราว ๆ เมื่อมีเหตุการณ์อย่างหนึ่งอย่างใดเกิดขึ้น ทรงสร้างวัดอารามให้บริบูรณ์ ได้ทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระพุทธปฏิมาที่ชำรุดเสียหายตามหัวเมืองต่าง ๆ การด้านศาสนาก็รุ่งเรือง เป็นปึกแผ่นสืบมา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยรัชกาลที่ 2 พระองค์ทรงอุปถัมภ์ทุกอย่างที่เกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เช่น การเผยแผ่หลักธรรมชักชวน ประกาศธรรม ให้ประชาชนเข้าถึงหลักของการปฏิบัติตามศาสนา รวมทั้งด้านศิลปวัฒนธรรมในด้านการทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรม พระองค์ทรงเป็นพระพุทธานุภาพ เอาพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นที่พึ่ง งานของพระองค์ในการปกครอง ให้ประชาชนมีความสุข มีความสามัคคีกัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาล

ที่ 5 ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาทำให้เกิดผลดีแก่ประเทศ ทำให้ฐานะทางการเมืองของพระองค์มั่นคงขึ้น เพราะประชาชนต่างให้ความจงรักภักดีในฐานะที่ทรงปฏิบัติพระองค์ตั้งมั่นอยู่ในหลักทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร สังคหวัตถุ และทรงเป็นองค์พุทธศาสนูปถัมภ์ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 การให้อภัยแก่ผู้ใสร้ายให้พระองค์ พระองค์ก็มีพระทัยเมตตากรุณา แก่ผู้ไม่หวังดี ไม่รู้จริงในสิ่งที่เกิดขึ้น ได้จัดให้มีทุนเล่าเรียนหลวงขึ้นมา พระองค์ยังทรงอุปถัมภ์เผยแผ่พุทธธรรมศึกษาค้นคว้าปริวรรตหนังสือธรรมะต่างๆ ออกเผยแผ่ทรงอุปถัมภ์ให้คณะสงฆ์ไทยปรับปรุงและจัดพิมพ์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย 80 เล่มพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงใช้ธรรมะเอามาเป็นเกาะกำบัง เอาธรรมะมาประยุกต์ใช้ในการดำเนินชีวิตของพระองค์พร้อมได้แนะนำชี้ทางให้ประชาชนของพระองค์ให้ตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรม

ธรรมวิชัย”ของพระเจ้าอโศกมหาราช มีความหมายว่า มีชัยชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อำญา ไม่ต้องใช้ศาสตราเมื่อพระเจ้าอโศกมหาราชเปลี่ยนมานับถือพระพุทธศาสนาแล้วก็ได้เปลี่ยนนโยบายใหม่จากการเอาชนะด้วยสงคราม มาสู่ธรรมวิชัยแปลว่าเอาชนะด้วยธรรม คือเอาชนะใจกันด้วยความดี ก็ได้สร้างสมความดีมาโดยตลอด มีการทำงานเพื่อสร้างสรรค์ประโยชน์สุขแก่ประชาชนเป็นอันมากพุทธพจน์ที่มีข้อความอย่างนี้ คือที่มาแห่งหลักการหรือนโยบายการปกครอง “ธรรมวิชัย” ของพระเจ้าอโศกมหาราช อย่างที่กล่าวแล้วตรงกับหลักธรรมทางพระพุทธศาสนา

บรรณานุกรม

1. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Sources)

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2535). พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. (2539). พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Sources)

(1) หนังสือ

แก้ว ชิตตะขบ. (2553). ประวัติความสำคัญของการเผยแผ่พระพุทธศาสนา. กรุงเทพฯ : สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ.

เกริกฤทธิ์ ไทคุณธนภพ. แผ่นดินต้องคำสาป จากสมเด็จพระเจ้าเสือ ถึงแผ่นดินพระเจ้าบรมโกศ. กรุงเทพฯ : สยามความรู้.

กมล ณ เวลาว่าง. (2537). 2 มหาราช. กรุงเทพฯ : เอ็ม บี เอ.

ชนม์สวัสดิ์ ชมพูนุช. (2514). พระราชประวัติ 9 มหาราช. กรุงเทพฯ : พิทยาการ.

दनัย ไชยโยธา. (2543). พัฒนาการของมนุษย์กับอารยธรรมในราชอาณาจักรไทย เล่ม 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.

ตรัสวิน จิตติเดชารักษ์ และคณะ. (2556). กลางใจราษฎร์ หกทศวรรษแห่งการทรงงาน. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ซิลค์เวอร์ม.

ธัญญลักษณ์ เสนีวงศ์ ณ อยุธยา. (2543). พระราชประวัติของพระเจ้าอโศกมหาราช. กรุงเทพมหานคร: มมป.

นวม สงวนทรัพย์. พระเจ้าอโศกมหาราช. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- ชาติชัย พาราสุข. (2547). **จดหมายเหตุพระราชพิธีกาญจนาภิเษก**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว.
- บุญมี แก่นแก้ว. (2548). **พระพุทธศาสนาในเอเชีย**. กรุงเทพฯ : โอเดียน สโตร์.
- ประเสริฐ ญ นคร. (2547). **การอธิบายศิลาจารึก สมัยสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช.
- ประเสริฐ ญ นคร. (2534). **งานจารึกและประวัติศาสตร์**. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์กำแพงแสน.
- พุทธทาสภิกขุ. (ม.ป.ป.). **ธรรมะคู่ชีวิต**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2552). **จารึกอโศก (ธรรมจักรบนเศียรสิงห์) รัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตย**. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). **พจนานุกรมพุทธศาสน์ฉบับประมวลศัพท์**. กรุงเทพฯ : พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2552). **จารึกอโศก (ธรรมจักรบนเศียรสิงห์) รัฐศาสตร์แห่งธรรมาธิปไตย**. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2552). **กาลานุกรม พระพุทธศาสนาในอารยธรรมโลก**. พิมพ์ครั้งที่ 6, กรุงเทพฯ : : สำนักพิมพ์ธัมม.
- พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). (2554). **จารึกบุญ จารึกธรรม จารึกนัมมัสการและแสดงธรรมกถา ณ สังฆนิยสถาน**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระพุทธศาสนาของธรรมสภา.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (2544). **จารึกอโศก**. กรุงเทพฯ : บริษัทสหธรรมิก จำกัด.
- พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตโต). (ม.ป.ป.). **จารึกอโศก**. อัดสำเนา.
- พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช). (2551). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์**. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ : ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม.
- พระมหาวชิตร จันทปชโชโต และคณะ. (ม.ป.ป.). **พระเจ้าอโศกมหาราช พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายแด่อดีตเจ้าอาวาสวัดโสธร**. มมพ.
- มูลนิธิสมเด็จพระรัตนราชสุตา. **นามานุกรมพระมหากษัตริย์ไทย**. กรุงเทพฯ : บริษัท นานมีบุ๊คส์พับลิเคชั่นส์ จำกัด.
- ลำดวน เทียนนิธิกุล. (2546). **บรรณานุกรมและสาระสังเขปพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**. กรุงเทพฯ : บริษัท รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- ลำจุล ฮวบเจริญ. (2550). **เกร็ดพงศาวดารกรุงสุโขทัย**. กรุงเทพฯ : The Knowledge Center.
- วสิน อินทสระ. (ม.ป.ป.). **พุทธศาสนาในยุคโลกาภิวัตน์และกลยุทธ์การประกาศธรรมสู่โลกกว้าง ภาค 1**. กรุงเทพฯ : สถาบันธรรมาธิปไตย.
- เสถียรพงษ์ วรรณปก ราชบัณฑิต. (2549). **พระพุทธเจ้าถึงพระเจ้าอโศกมหาราช**. กรุงเทพฯ : บริษัทธรรมสารจำกัด.
- สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2505). **ลักษณะการปกครองประเทศสยามแต่โบราณ ประวัติศาสตร์และการเมือง**. พระนคร: โรงพิมพ์ส่วนท้องถิ่น.
- สำนักงานบริหารงานกลาง สำนักงาน ป.ป.ช. (2551). **พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับการส่งเสริมความซื่อสัตย์สุจริต**. กรุงเทพฯ : บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.

องค์การค้าของคุรุสภา. (2525). หนังสือชุดภาพกรุงรัตนโกสินทร์สองร้อยปี. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
คุรุสภาลาดพร้าว.

อุดม เขยกิจวงศ์. (2551). พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย. กรุงเทพฯ : ภูมิปัญญา.

(2) วิทยานิพนธ์

พิเชฐ ทั้งโตและคณะ. (2552). การศึกษาวิเคราะห์รัฐศาสตร์เชิงพุทธในมุมมองของนักวิชาการด้าน
รัฐศาสตร์ในประเทศไทย. วิทยานิพนธ์ศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

ดวงทิพย์ โรจน์กิตติการ. (2548). การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมอิงพระพุทธศาสนา: ศึกษา
เฉพาะกรณีเรื่อง จอมจักรพรรดิอโศก. วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

นครินทร์ แก้วโชติรุ่ง. (2548). รูปแบบและหลักการของการปกครองในพระไตรปิฎก. วิทยานิพนธ์
พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

เปรม สังข์ศรีอินทร์. (2550). การใช้ศัพทราชาธรรมของพระมหากษัตริย์ไทย : ศึกษาเฉพาะกรณี
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระกิตติศักดิ์ ยโสโร. (2539). การศึกษาบทบาทของพระสารีบุตรในการเผยแผ่พระพุทธศาสนา.
วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราช
วิทยาลัย.

พระธีระวัฒน์ ฉนทมโม (สมพรหมกำเนต). (2544). บทบาทของพระเจ้าอโศกมหาราชในการเผย
แผ่พระพุทธศาสนา. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราช
วิทยาลัย.

พระอาทิตย์ อรุณจิตโต. (2550). พระเจ้าอโศกมหาราชในฐานะนักธัมมาธิปไตย. วิทยานิพนธ์
ศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระมหาสุทธิพงษ์ ธรรมพิทักษ์. (2544). การศึกษาเชิงวิเคราะห์พุทธจริยธรรมสำหรับ
พระมหากษัตริย์ที่ปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท : ศึกษาเปรียบเทียบ
ระหว่างพระเจ้าพิมพิสารกับพระเจ้าปเสนทิโกศล. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหิดล.